پښتنو ته ادبي سوغات

د خوشحال خان خټك مَرغَلرِي

قندهار ۱۳۱۷

عبدالحي حبيبي

Ketabton.com

(c) ketabton.com: The Digital Library

د خوشحال خان خټك کليات

دا د پښتو لُومړی ادبي اثر، دَ پښتون ټولواک اعلحضرت محمد ظاهر شاه په عصر کښ په امر دَ ع، ش سردار محمد داود خان د قندهار ملکي او لښکري مشر، په هغو مصارفو چه دَ دارلحکومګي په واک کښ دِي، د قندهار په مطبعه کښ په تصحيح او تحشيه او احتمام دَ عبدالحی حبيبي مدير دَ طلوُع افغان چاپ او خپور شوُ.

دا کتاب له څلوروُ قلمي او ټولو چاپي نسخو څخه په ډير زيار نقل شوي، او تر ټخوانيوُ چاپي نسخو خورا بشپړ او ډېر دي.

قندهار. غويی ۱۳۱۷

(c) ketabton.com: The Digital Library

له ویونکو سره یَو څو خبري

د خوشحال خان خټك مرغلری، یعني دَ پښتو دَ یوه نامتو او توریالي مشر ویناوي او اشعار لکه دَ پښتو ژبي نور خواږه او گرانبها ادبي آثار چه ورک او په هر گوټ کښ چه پاته دي دغه کتاب هم ورک او دَ پښتنو څخه لیري پاته وُ.

که څه هم په پښتونخوا کښ هري خوا ته د دې مرغلَروُ لاړونه یعني دَ خوشحال خان قلمي کلیاتونه او دېوانونه ډېر وه مگر بشپړ او صحیح دَ پښتنو له خوا نه وه چاپ او خپاره شوِي.

دَ پښتو دَ اوسني نسل ځلمو او دَ ملي ژبي پوهانو او قدر پېژندونکو چه دا دَ ژبي گرانبها ادبي اثر ور معلوم وُ، هر کله بې زړه غوښته چه نشر او خپور شي! او ما دا ډېر کلونه دغه ارمان په زړه کښ درلود.

دَ ۱۳۱٦ په دوبي کښ یوه ورځ دَ دغه اثر ذکر په قندهار کښ د دې ځاي د ځلمي او پښتون مشر والاحضرت سردار محمد داود خان په مخ کښ وشو، ځکه چه دُوي دَ پښتو ژبي دَ ژوندُون او خپورتیا سره دَ زړه مینه لَریي، نو ئې امر وفرمایه ، چه دغه کتاب دِ چاپ شِي، او مصارف دَ چاپ ئې هم له خپلي خوا ورته منظور کړه.

ما چه په کلو کلو دغه ارمان په زړه کښ درلود، ژر مي دَ دغه کتاب ډېر قلمي او چاپي نسخې له هره خوا سره را ټولِي کړې (چه تفصیل بې په لمړېو مخو کښ دَ کتاب وکړم) او تقریباً یو کال مي د شپې او ورځې زیار وکیښ، چه ټوله نسخې مي سره مقابله کړې، او یو جامع او بشپړ اثر مي پښتنو ته وړاندي کي، که څه هم دغه کتاب به له اویا کلو څخه څو واره په هند کښ چاپ شوي دي، مگر یو بشپړ او صحیح نه وُ، دغه نسخه چه اوس پښتنو ته وړاندي کېږي، حتی المقدور بشپړه ده او یو بیت هم له قلمي نسخو څخه ندی پاته شوي، چه دلته نه وي راغلي.

په تصحیح کښ ئی ما هم ډېر زیار وکښل، ردیفونه مې برابر کړل، املا مي حتی المقدور سمه کړه او ځني گران لغات مي حل کړل، هغه چه زه نه په پوهیدم هغه مي پښتنو ورونو ته پریښووه. دا دي چه زه لمړی خوشحال خان په تاسي پیژنم، او د ده د ادب مقام در ښیم وروسته نو د ده مرغلري در وړاندي کوم، که څه غلطی را څخه پیښه شي، ښاغلي پښتانه چه بخښنه او ښندنه د دوی د پښتونوالي پلارنی مېراث دي، ما به وبخښې، د پښتونوالی په روڼه دنیا کښ ما ته دغه خوښي او افتخار بس دي، چه د پښتني لُمړی ادبي اثر پښتنو ته وړاندي کوم، او د پښتو او پښتونخوا په ادب کښ، په یوه کوچني خدمتگوټي ویاړم، او له دې ځایه د پښتو د پلار خوشحال خان ږغ په هغه شپېلی کښ پوکم، چه یو وخت ئې پښتانه په خواږه ږغ د مېني په نڅا او اتڼ کښېوته، او د لویو غرونو په درو کښ به ئې د خپلي مېني د عشق سندري ویلي، او د خپلي پښتونوالي انگروزه بې پر جهان پرې یسته!

هیله لرم چه ښاغلي پښتانه دغه زما زیار او مښود، د نمنځني په سترگو ویني، او د پښتنوالي په دود ئې ومني ولي چه ما د دغه ادبي اثر په نشر کښ ډیري شپې وهلي او ورځي مي تیري کړي دي.

قندهار، دَ خواجه کلی، د کب شلمه شپه ۱۳۱٦

عبدالحی حبیبي د طلوع افغان مدیر او لیکونکي

(c) ketabton.com: The Digital Library

هغه قلمي او چاپي نسخې چه دا کتاب ځني بشپړ شوي دئ:

د دې ادبي اثر د بشپړتيا او تکميل دپاره موږ هري خوا ته پلټنه او پوښتنه وکړه، او چاپي او قلمي نسخې مو را ټولي کړې، په چاپي نسخو کښې خو اساس او اصل هغه نسخه ده، چه په ٦٠٧ مخ کښې تقريباً اويا کاله دمخه په ١٨٧٠ عيسوي کال له ١٢٨٧ هجري د ډاکټربليو انگليس مستشرق له خوا د ده په تصحيح په اهتمام د سلطان بخش دا روغه د پېښور په جېلخانه کښې د يوې قلمي نسخې له رويه چه د افضل خان خټك په تصرف کښې وه، طبع او نشر شوې ده.

تر دغه وروسته چه ټولي نوري نسخې په پيښور کښې د دغه له رويه چاپ شوي دي، هر چا له ځانه لاس پکښې وهلې او تقريباً اصل کتاب ئې ورک کړي دي، موږ دغه نسخه اساس وگرزوله، او جناب امين الله خان زمريالي د کابل د پښتو ټولني عضو چه دغه نسخه ئې درلوده، موږ ته ئې راکړه،

دغه نسخه موږ د څلورو نورو قلمي او خوشخطو نسخو سره مقابله کړه، زوائد مو ټوله وليکل او هر ځاي مو زائد بيت ته چه په چاپې نسخه کښې نه وُ، په دې علامه (×) اشاره وکړه، او زياتي بدلي او رباعيات مو بيل بيل د کتاب په حاشيه کښې وښوول، اختلاف د نسخو مو حتی المقدور په حواشي کښې وليکه د قلمي نسخو تفصيل دا دي:

(١) مهمه نسخه چه په تقريباً ١٥٠٠ مخ کې پر اعلا زاړه کاغذ خورا خوشخط په ١١٤٢ هجري کال په اتلسم د جمادي الثاني د شيخ محمد اعظم نومسلم په خط په امر د اسد خان ليکلې شوې او بيا ملا عبدالحليم نامي حاشيه پر ليکلې او مشکلات ئې حل گړي دي.

دا نسخه په ترتيب کښې له نورو سره سمه ده، د ليکلو ځاي ئې ندي معلوم، په املا کښې هم له نورو قلمي نسخو څخه فرق نلري، د ځنو لغاتو په حل کښې موږ له دغي نسخې څخه کومك اخستي، او حواله مو ورته کړې ده، دا نسخه څلوېښت کاله پسله وفاته د خان ليکلې شوې ده.

(٢) دوهمه قلمي نسخه په تصرف د ع،ج، ا، ا ښاغلي محمد گل خان وزير صاحب داخله ده چه ډېره خوشخطه او صحت ته نيژدې ده، دا نسخه په قندهار کښې ليکلې شوې ده، اما د ليکلو کال او ليکونکي ئې ندئ معلوم. ډېر زواېد هم لري، په خط او املا او ترتيب کښې له نورو قلمي نسخو فرق نلري.

(٣) دريمه نسخه په تصرف د پښتانه فاضل جناب مولوي ابو الوفاء صاحب قندهاري ده، چه موږ ته ئې له حيدر آباد دکن را ولېږله، دانسخه که څه هم په خط کښې تر نورو پاته ده، اما ډير زوايد لري او اکثر بيتونه ئې په نورو کښې نشته، او بشپړ ښکاره کيږي، د دې کتاب قطعات په غره د شعبان ١١٧٠ کال ، او رباعيات ئې په ٢٧ د ذيقعده ١١٧١ کال او غزليات ئې په ٧ د ذيقعده ١١٧١ کال او قصايد ئې په ٢٤ د شعبان ١١٧٠ هجري کال ليکل شوي دئ، د کتاب ليکوني ندئ معلوم، مگر د شاهجهان پور په ښار کښې ليکل شوي دئ، او دا ښکاره کيږي چه کاتب ئې په پښتو نه پوهېدي، محض ئې نقل اخېستي دئ، ولي چه ډېر ځاېونه سهو او خطا لري.

(٤) څلورمه نسخه په تصرف د جناب حاجي احمد علی خان هوتك د قندهار وه، چه خورا خوشخطه او صحيح وه، ترتيب او ليك او املا ئې لکه نوري قلمي نسخې هغسي دي، فرق نه سره لري د کتاب د ليکلو کال او کاتب ئې ندئ معلوم.

(c) ketabton.com: The Digital Library

تشکر

دلته به بې وره نه وئ، چه موږ له دغو محترمو پښتنو څخه چه خپلې قلمي نسخې ئې د نقل او مقابلې او سمون دپاره موږ ته را لېږلي دي، تشکر وکړو، او دا د دوي کومك په احياء کښ د دې اثر، د پښتنوالي او پښتو غوښتو له پلوه د خوښې او تشکر په سترګه ووينوُ، چه د دې کتاب په نشر کښ دوئ لو برخه لري.

د کتاب ټوکونه

د خوشحال خان کليات په اصلو قلمي نسخو کښ هم څلور ټوکه دئ، موږ هم پر هغه اساس سم چاپ کې لکه له فهرسته څخه چه څرګندېږي، لمړی ټوک ئې غزليات دي، دوهم ټوک قصائد دي، دريم ټوک رباعيات او څلورم ټوک قطعات او متفرقات دي.

تعداد او زوائد

په دغه کتاب کښ د ډکټر ډبليو بليو انګليس تر چاپي نسخه ۸٤ بدلي، او ۲۰۷ رباعيات او ۵ قصائد او مجموعاً ټوله ۱٤۰۰ بيتونه تر چاپي نسخه زيات له قلمي نسخو څخه را نقل شوي دئ. له دغه جهته نو موږ دا وېلاي شو، چه دا نسخه بشپړه ده، او تر اوسه د خان کلام په دغه بشپړتيا چا ندئ نشر کړي او نوري ټوله نسخې علاوه پر غلطی او اړولو د اصلي الفاظو لږ او کمي هم دي. او دغه نسخه له هره حيثه بشپړه ګڼله کيږي.

غلطنامه

ځني سهوي او غلطی چه په مطبع کښ پېښي شوي دئ، په پاي کښ د کتاب ئې موږ غلطنامه هم ترتيب کړې ده، پښتانه به لمړی کتاب د علطنامې له رويه سم کړي، بيا به ئې نو ولولي.

ځني ګران کلمات

د کتاب ځني ګران لغات او کلمات موږ حتی المقدور حل کړه، او حاشيه مو پر وليکله، د ع،ج، وزير صاحب داخله سيند او د جناب راحت الله زاخيلي پښتو لغات، او د پښتو مرکې د قاموس يوه برخه چه زموږ څخه شته، او زموږ خپل له لغوي پښتو ياداشتونو څخه، خلاصه په هره توګه چه کوم لغت حل کيدي، ترجمه مو ورته وکښله.

سره د دغه هم ځني بيتونه او ځني کلمات دغسي حل طلب پاته شوه، چه بيتو ته مو (ح) ليکلې ده او په پاي کښ د کتاب مو يو د نادره جدول هم زياتي کي، او هغه لغت چه د کتاب په ټولو مخو کښ راغلي دي موږ ئې مخ وښووي او د حل

(c) ketabton.com: The Digital Library

طلبو لغاتو ترجمه مو پښتنو ته پرېښووه، ګُندي پښتانه دابيات او لغات حل کړي، او په دوهمه طبع کښ بيا ترجمه سره وليکي. هيله لرم، چه پښتانه له دې قصوره ما معاف کاندي.

د کتاب املا او رسم الخط

تر اوسه چه ما د خوشحال خان ياد دده د کورنی د ادباوُ قلمي دېوانونه ليدلي، ټوله په متحد رسم الخط او املا ليکلې شوي دي، داسي ښکاره کيږي، چه په هغه وخت کښ دغه املا مروجه وه، دوي د پښتو مخصوص حروف داسي ليکلي دئ:

ټ = طء مثلاً ټول = طول

څ = ؒح څوک = چوک

ځ = ٔح ځما = حما

ډ = ٔد ډېر = ٔدېر

ړ = ٔر زړه = زٔره

ڼ = نٔ رڼا = رنٔا

علاوه پر دې د (ښ) او (ږ) حروف لکه پارسي (ش) او (ژ) ليکي او د کاف او ګاف فرق هم نه کوي، د خوشحال خان ټوله قلمي دواوين او د عبدالقادر خان او علي خان او کاظم خان او اشرف خان هجري، چه ټوله له خان پښته دي، ديوانونه ئې ټوله په دغه املا ليکل شوي دي او رسم الخط د ټولو هم پارسي نستعليق دئ نه عربی، علاوه پر دغه د کتاب د املا په خصوص دا لاندينې ملاحظات وګوري:

(١) ئې چه ضمير د غايب دئ، په همزه بې ټکو ليکل شوې او (ی) يعني هستي چه له افعال ناقصه څخه ده مخاطب مخصوص دي په ټکو بې همزه ليکل شوي دي، مګر په ځنو ځايو کښ د مطبعې خطا په سبب د دغه کلمې سره ګډ شوي دي. ځکه چه له موقع څخه ښکاره کيږې، نو به ګُندي ويونکو ته اشکال نه پېښوي، په نورو ځايو کښ د دې دوو کلمو د شکل تميز شوې دئ (ئې، يی).

(٢) مفغن کلمات ټوله په پښتو املا او مفغنو حروفو ليکل شوې دئ، لکه کميس، کيسه، وخت او نور، چه په پيړيو پيړيو پښتنو دغه کلمات پخپله ژبه کښ را اړولي دي، او په قلمي نسخو کښ هم دغسي ليك دي.

(٣) کلمه د کښ د پښتو له ظرفی کلماتو څخه ده. په ټولو قلمي نسخو کښ په ياء (کښې) ليکلې ده، مګر اوس بی ياء مروجه ده، نو په هغه ځاي کښ چه قافيه نه ورانېده، موږ کښ بې ياء وليکله، او د ياء په قافيه کښ مو مجبوراً کښې د ياء سره وليکل، چه ترتيب ئی وران نشي.

(٤) ځني کلمات په اختلاف د محاورو لږ څه تغيير کوي، يا ئې املا ډېر فرق نه کوي، نو ئې املا پر يوه ډول نده راغلې. مثلاً ګوته، ګته، څو، سو، جنځي، چنجي، ورځه، وروځه، رويبار، رېبار، توکي، توګي، ځکه چه دواړه محاورې ئې صحيحي دي، نو زما په عقيده دا اختلاف د املا ئې هم پروا نلري.

(٥) کلمه د خپور کله کله پر جلا محاوره برابر (خور) ليکلی او جمع ئی خواره راغلې ده چه له موقعه ښکاره کيږې، ځکه چه خور دوې معناوي لري او مورد د اشتباه لوېږي، نو موږ ئې املا خپور غوره کړه. که کوم ځاي خور ليکل شوې وي، تصحيح دي وشي. دغسي هم سپور په معنا د سوار کله کله سهواً سور ليکلې ده ځکه چه د سپور کلمه غوره ده، نو که

(c) ketabton.com: The Digital Library

پښتانه تصحیح وکړي، ښه به وئ! ولي چه سپور وضعي، او سور تقریباً د مفغن شکل لري. دغسي هم کلمه د زر یعني زور که څه هم د ختیځکو محاوره ده مگر په ځنو ځایو کښ چه اشتباه پېښېږه، موږ ئې د قندهار محاوره ژر ولیکله چه محل د اشتباه نه وُ، هلته زر هم راغلې ده.

(c) ketabton.com: The Digital Library

خوشحال خان خټك

خوشحال خان خټك څوك و؟

خوشحال خان زوی د شهباز خان زوی د يحيی خان زوی د ملك اکوړي زوی د درويش محمد (مشهور په چنجو) زوی د تمن (اتمان) زوی د حسن زوی د شيخ علی زوی د عطا (هوتي) زوی د پټي زوی د اتو زوی د برگوېټ زوی د تري زوی د تورمان زوی د لقمان (مشهور په خټك) زوی د برهان زوی د ککي زوی د کرلاڼ دی، چي د خټکو په روايت د کرلاڼ (کرړان) پلار هوني نومېدی، او هوني د سړبن څخه بولي، ځيني مؤرخين يې د عبدالله اورمړ زوی گڼي[۱].

خوشحال خان په کرلاڼو کي يو صحيح النسب پښتون دی، چي د پلار او نيکه څخه د خټکو مشر او خان و، د ده پنځم نيکه ملك چنجو د مغولي اکبر پاچا په عصر کي (۹٦۳ _ ۱۰۱٤ هـ) په پښتنواله مشهور و، ملك اکوړی د ده زوی هم لکه پلار يو نوميالی پښتون و، چي د اکبر پاچا او د مغولو د امپراطورۍ له خوا د خپل قوم او د دغه ځای د پښتنو ملي مشر گڼل کېدی، او د کابل د لاري ساتنه په ده اړه درلوده، ده سرای ودان کی، چي اکوړه يې هم بولي، تر ده وروسته يحيی خان او بيا يې لمسی شهبازخان د شاه جهان په عصر کي د پښتنو مشهور سردار او نامتو خان و[۲] چي د مغولو تر امپراطورۍ لاندي يو امير او د پښتنو مشر گڼل کېدی.

تولد :-

د جهانگير مغولي پاچا په عصر کي (۱۰۱٤ _ ۱۰۳۷ هـ) چي شهباز خان د (۲۲) کالو و، د ده په کور په اکوړه کي په ربيع الثاني د ۱۰۲۲ هـ کال سم له ۱٦۱۳ ع کال خوشحال خان وزېږېدی، چي وروسته نو دا سړی يو نامتو پښتون او غيور سردار سو، او په دنيا کي د پښتنوالي او د پښتو د ادب يې يو لوړ نوم پرېښو.

ملي مشر خوشحال خان :-

د خوشحال خان پلار شهباز خان خټك په ۱۰۵۰ هـ کال چي عمر يې پنځوس کاله و په يوه جنگ کي د يوسفزو ټپي او په پنجشنبې اول د شوال وفات سو [۳] د پلار تر مرگ وروسته د خوشحال خان درې نور کوچني وروڼه وو، جميل بېگ، شمشېرخان، ميرباز خان، مگر دی د مشرتوب له پلوه د قوم په خانۍ او سردارۍ وټاکل سو، او ټوله اولس په مشرتوب ومانه، شاه جهان مغولي پاچا هم دی د پښتنو خان کی، او د مشرتوب فرمان دده په نامه له ډهلي څخه صادر سو[٤]، شاه جهان چي د خوشحال خان قدر او احترام په ښه ډول کاوه، او په مغولي دربار کي يې ډېر نفوذ او اقتدار درلود[٥]، د اجمير په جنگ کي چي د تاراگډهـ کوټ هيڅ چا نسوای فتح کولای، توريالي خوشحال خان دا کوټ مات کړ، او په لاهور کي د شاه جهان له حضوره څلور لکه روپۍ انعام ورکړه سو، او د دوه نيم لکو روپو پټي ورويخښل سو[٦].

خوشحال خان که څه هم د مغولي دربار تر اثر لاندي و، او د مغولي پاچهانو په اطاعت يې ځان مکلف گاڼه مگر ده د خپل قوم په منځ کي بشپړ استقلال درلود او د مغول مريي توب يې هيڅکله د خپل قوم له پاره نه خوښاوه، شاه جهان هم فقط د پښتنو آرامي غنيتمت گڼلې او د دوی داخلي آزادي يې نه ور ورانول، خان پخپله وايي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

د هـــــــــغه دور پاچا و
قدردان شاه جـــــهان
د پلار ځای یې و ما راکړ
په اولس سوم حکـــــمران
که د توري که د ورکـــړې
هیڅ مي پرې نښو ارمـان
واړه دېرش زره خټک دي
درست زما دي په فرمان
درست خټک ځما په دور
نامـور ســـــو په دوران

مگر تر شاه جهان وروسته چې د ده زوی اورنگزېب عالمگیر خپل پلار بندي کړ او نور ورونه یې یا مړه یا مغلوب کړه او په ۱۰٦۹ هـ کي پاچا سو، ده د خپل پلار طرفداران او درباریان ټوله ورکول، نو خوشحال خان خټک د پښتنو ملي مشر هم چې د شاه جهان له ملگرو او مقربانو څخه و، او اورنگزېب بېرېدی چې مبادا دی به د شاه جهان د خلاصۍ کوښښ وکي، نو یې وغوښته چې پښتانه مخذول کړي او خان هم ورک کړي.

پښتانه خو طبعاً آزادي غوښتونکي دي، او بل چاته سر نه کښته کوي، او پر خپل استقلال مین دي، خاص بیا خوشحال خان چې یو
صحیح پښتون سردار و، نو اورنگزېب خو دی په قوت سره نسوای ماتولای، له دغه جهته یې دروه او ټېټال ورسره وکړ، او خان یې په غوړه ژبه او احترام خپل دربار ته وغوښت، له بلي خوا یې د ده خپلوان
هم د خانۍ او منصب په ژمنه او رشوتو او روپو وغولول چې خان د پاچا دربار دهلي ته ورواستوي، خوشحال خان که څه هم ډېر پوه او تجربه
کار سړی و، مگر د پاچا په عهد او قول او د خپلوانو په اصرار وغولېدی، او یوازي پېښور ته ولاړی، د پېښور حاکم د مغولي دربار په نغوته دی بندي کړ، او تحت الحفظ یې دهلي ته واستاوه، خوشحال خان د روژې په منځ کي د ۱۰۷٤ کال دهلي ته ورسېدی او دا د پښتونخوا د بڼ خوشنوا بلبل، هلته دمغولو په بند کي تر څلورو کالو پوري بندي پاته سو، که څه هم د ده قوم په اتفاق د ده د خلاصۍ له پاره ودرېدل او غوښته یې چې مسلح حرکت په دې باب کي وکي، مگر خان دوی منع کړل، او له جنگه یې وگرځول.

خوشحال خان خپل د بند حوادث په یوه حبس نامه کي چې (۲۲۰) بیته ده ویلي دي او په خپل بند کي یې د وطن په بېلتون کي ډېري سوځوونکي نارې او غلبلې وهلي دي :

د هیواد یاران مي هر زمـــــان یادیږي
چې یې مخ په خوب کي ووینم وویاړم

خوشحال خان څلور کاله په دهلي او رنتهبور کي بندي و، وروسته نو ایله سو اما هره ورځ به دربار ته حاضرېدی او د وطن د تگ اجازت یې نه درلود په دغه حال کي داسي شکوه کوي (٤ د رجب ۱۰۷۷ هـ) :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

هـــــــره ورځ ورتله دربار ته
گـــــــوره دا څه مشقت دی
د بل حـــــكم پرې زندان سي
چي پر خپل حكم عادت دی
نه شيرين خواړه ياران سته
نه د چا ســره صـحبت دی

په پای كي خوشحال خان په اگره كي په ملگري د خپلو خپلوانو فرصت وموندی او خپل وطن ته راغی، دلته نو بيرته خپل قوم پر ده راټول سو، او په وارو وارو يې د مغلو سره سخت او لوی جنگونه وكړل، او د پښتنوالي هوډ يې تر سره كړی، او پښتانه يې د خپلي آزادۍ د ساتني له پاره د مغولو په مخ كي ولاړكړه، مگر د يوې خوا د هند د دربار رشوتونو او روپۍ او د بلي خوا د خان د زامنو او خپلوانو نفاق، دی و كار ته نه پرېښو:-

زه غليم د اورنگزېب يم
ســـــر په غره په بيابان
زه په ننگ د پښــتانه يم
دوی نيولي مــــــغولان

مغوليه دربار ډېر مبالغ د پښتنو د بې اتفاقۍ او د خان د ناكامۍ له پاره وشيندل، او د خان زامن يې له ده څخه پر خلاف كړه، خوشحال خان غوښته چي دوی د پښتو ننگه او هوډ پر ځای كړي، مگر دوی د مغولي دربار په رشوتو او روپو له ده سره ملگري نه كوله، او پخپله عياشي بخت وه، له دغه سببه نو خان پخپل كلام كي هر ځای د دوی له لاسه شكوه كوي:

زويو مى خوی د ختكو نور كړ
ځما په نقش يې پوري اور كـــړ
وخت د گـــــــتني د نام و ننگ و
بدو زامنو راڅخه خــــــپور كړ

خوشحال خان په دغه وخت كي چي دَ مغولو قوا دَ ده په بيرته نيو لو بخت وه هرى خواته دَدُوی په مقابل كښ سفرونه اوتبليغو نه كړي دي څوچه په پاكي اورنگزېب پخپله ناچارسو، د ده مقابلې ته راووت.

اورنگزېب پاچا زړه ډك په لاهـــــــــورراغی
گوره كانده به څوك وران څوك به ودان سي

خوشحال خان تقريباً دوه كاله د مغولوله امپرا طورۍگ سره دمړانی مقابله وكړه دوه كاله پخپله اورنگزېب داټك پر غاړه ورته پروت

و:-

اورنگزېب راته يوكال وسو چه پرو ت دی
په صورت حيران پرېشان په زړه افـــگار

(c) ketabton.com: The Digital Library

په پای کي چي د مغولو پاچا ، په قوه د پښتنو له ما تولو څخه عاجز سو، نو يې د رپو په زور پښتانه سره بېل کړه ، او د خان زامن او خپلوان يې پرده راولاړ کړه :-

خزانې د هندوستان دي راخورې سوي

سره مهران دي ننو زي په کـــــــوهسار

خوشحال خان هرځای له خپلوانو او زامنو څخه شکوه کوي، او د مغولو د کاميابی او بري ذريعه هم دوی ګڼي:-

په بل غـشي بل ټوپك ويشتلی نه يم

که ويشتلی يم خوبيا پخپل ټوپك يم

د خوشحال خان سوانح ټوله په مشقت او تکليف لړلي دي، د مغولی دربار د رقابت او مېرڅی تاب په هغه وخت کي بي له دغسي مېړه او ټينګ پښتونه بل چانه درلود،دا ورنګزېب حکم د آمو له غاړي تربحر هنده پوري جاري و، او د مغولو د جهانګيرحرص او شهوت د پښتنو آزادي هم محو کوله، او نې غوښته چه دغه سپېڅلی او غيور قوم پخپلو غرو کي آزاد وي ، نو يې د خان و زو ی بهرام ته د خانی تطميع ورکی، چه خان ګرفتار کړي.

خوشحال خان چي اوس نو سپين ږيری اوزوړ سوی و، خپل مشر زوی اشرفخان متخلص په هجری ئې د قوم خان کړ، مګربهرام خان اشرف خان ونيولی او په ۱۰۹۳ هـ کي يې د مغولو په لاس ورکړ، چي لس کاله په بيجاپورکي بندی و، او آخرهم هوري مړشو[۷].

دلته نو بهرام خان د مغولو د لښکرو په قوت و غوښته چي خپل پلار ونيسی، سره د دغه چي خان خورا زوړ و د (۷۷)کالو و مګر ګرفتاريې نه کړ، او افريدي ته جنی ولاړ[۸] او انزوا يې غوره کړه، په ادبي ژوندون کي يې د کتاب او قلم په ملګري د خپل حيات اواخر تېرول.او د پښتنو په لويو غرو کي يې د ادب او علم په رڼا ژوندون کاوه :-

پسله بند دی دا عـــــــــزم

د خوشحال د خـــــــاطر جزم

يا نيولی مخ مــــــــــکې ته

يا مــــــــــــغلو سره رزم

يا يو کـــــــنج د غره نيولی

نمونځ، روژه د لـــوستو بزم

عالم خوشحال خان :-

خوشحال خان په کوچنيواله کي د خپلی زمانې مروج علوم ټوله ويلي وه، د ده له کلام ښه ښکاره کېږي، چي ده اسلامي علوم لکه فقه، حديث، تفيسر، او نور عقلي او فسقې علوم لکه منطق، حکمت، او ادبي علمونه او د فصاحت او بلاغت اصول لکه معاني، بيان، عروض قافيه او نور ټوله ويلي او عالم و. خوشحال خان سني مذهب مسلمان او حنفي و، دی وائي:-

د مذهب ښښتن څلور دي پنځه ندي

حنفي سني مذهب د دين په کـار يم

(c) ketabton.com: The Digital Library

خوشحال خان په هرکار کي د اسلامي شريعت پيرو و، او د خرافاتو او مزخرفاتو چي په دين ګډشوي دي، مخالف و، او هر کله يي په دغه لارکي ښوونه او تبليغ کاوه:-

هر چي شرع فرمايي په هغه کارکړه
مه عمل کـــــوه په رسم په دودونه

علاوه پردې خان په تصوف او روحاني خوا کي معلومات لري چي په نورو مخو کي بې تفصيل و سي.

شاعر او اديب خوشحال خان :-

پښتو شعر ترخان د مخه:-

هغه وخت چي خوشحال خان په دنيا کي د ادب، و پښتو ژبي ته يو مخلد او جاويد خدمت کاوه په دغه وخت کي د پښتو ژبي ادب ډېر محدود و، د پښتو د ادب د ژوندون تاريخ درې برخي لري.

(۱) لمړی دوره خوله ابتداء څخه بيا تر نهم هجري قرن پوري ده، چي په هند کي د مغلو او په ايران کي د صفوي کورنۍ پاچهي وه، تر دغه د مخه د پښتو اشعار ټوله طبيعي او غير مصنوعي وه، او هغه سندري او نارې وې چي د طبيعت تر اثر لاندي به پښتنو ويلې، د اتڼ نارې، لنډۍ، سپرې بدلي، او نور اقسام چي اوس هم سته، د دغه عصر ادبي آثار دي.

(۲) دوهمه دوره چي د مغولي بابر او د هند د پښتنو پاچهانو لودينا نوله آخره عصره څخه (۹۳۰هـ) بيا تر سنه (۱۰۰۰ هـ) پوري رارسېږي، دغه اويا يا اتيا کاله د پښتو شعر نيم مصنوعي دی، يعني نه پوره پرزاړه حال طبيعي دی، او نه پوره د صنعت او عروض او قافيه تر اثر لاندي سوی دی، په دغه دوره کي ډېر ادباء او ليکوونکی شته، لکه.

اخوند درويزه د ننګرهار، شيخ ملي يوسف زی، اخوندقاسم، ملاالف هوتك،کريم داد، بازيد(پيرروشن) چي د دغوټولو آثار نه پوره عروضی اشعار دي او نه پوره طبعيی.

(۳) دريمه دوره د پوره عروضي او مصنوعي اشعارو ده، چي پښتنو اديبانو خپل شعرپر عروض اوقافيه او فنو نو د بلا غت برابر ويلي دي ، او له دغه عصره څخه چي اوس درې نيم سوه کاله کيږی ، د پښتو اشعارو عروضي دوره شروع سوې ده ، په دغه دوره کي ترخوشحال خان د مخه ميرزاخان انصاري، او ارزاني او دولت، او واصل او قلندر تېر سوی دي، چي خان ئې پخپله ذکر کوي:-

د ميرزا دېوان مي ومانده په ګـــــوډي
مسخره مي ارزاني خوېشکي زمند کړ

خو شحال خان د ادبي مکتب مو سيس:-

تر خوشحال خان د مخه که څه هم څو تنو عروضي اشعار ويلي دي ، مګر هغه خدمت چي خان پښتو ته کړي او په دغه اندازه ډېر اشعار چي ده ويلي، او پرې يښي دي، له نورو څخه نه دي ليدل شوي ، د ده اشعار تقريباً څلوېښت زره بيته ته رسېږي هغه انقلاب چي ده د پښتو ژبي شعر ته ورکړی دی، نو دی هر کله په حيث د مؤسس او پلار د پښتو شعر منل کيږي. تر ده وروسته چي ټول ادباء راغلي دي په فکر او ډول کي يې دی مقتداء دی، د ده له نسله څخه نور مقتدر

(c) ketabton.com: The Digital Library

ادیبان هم پیدا سوي دي ، چي موږ بې پر خپل موقع ذکر وکړو.

شعرا وشاعري خو د انسان په ځته اخښلې سوېده، او ادب د انسانیت یو لوی او مهم جز دي، لکه ارسطو د
یونان فیلسوف چي ادب د
فطرت محاکات او نقلي د انساني تأثراتو بولي، دغسي هم د پښتو
ادب ټوله پر دغه علمي کلیه باندي بنا سوي دي خاص بیا د خوشحال خان ادبیات او آثار ټوله حاکي له هغو ذهني تاثراتو څخه دي چي
ماحول او محیط د ده په زړه کي کرله، دي د فطرت ترجان او د طبیعت ویونکې ژبه ده ، هر څه چي ویني، هغه په ښه ډول په وینا تصویر کولای سي!

خوشحال خان په هرراز شعرکي قوي لاس لري، عشقي، اجتماعي، فلسفي، وطني، اخلاقي او حماسي اشعار ډېر لري، د انساني فضائلو او دپښتنوالي د ښېګړو په بیان کي خو شحال خان یو پوره مو رالیسټ (اخلاقي) او ریالیسټ(حقیقي) ادیب دي، په نقد او ادبي شجاعت کي هم ساري نلري، اما په دنیا کي دخیالیت او ایډیالیزم هم دومره جګ دی، چي لږ څه نور څوك پسي رسېدلای سي!

خوشحال خان موسس د هغه ادبي مکتب دی، چي وروسته ټولو د پښتو ویونکو او ژبه ورو خلقو د ده تقلید کړی دی، دی د خپل سبك استاد دی، نو ځکه موږ ده ته د پښتو پلار ویلای سو.

ما خوشحال چي په ښتو شعر بیان کړ
د پښـــــتو ژبه به اوس په آبوتاب سي

موازنه اومقایسه :-

د پښتو شعر که څه هم په ډېرو شیانو او خواصو کي د پارسي او عربي اشعارو سره نژدېوالي او قرب لري، مګر بیا هم ځکه چي محیط او د قوم ذهني او روحي خواص پر ادب اثر لري،نو د خان په کلام کي د پښتنوالي ډېر مزایا لیدل کیږي، خان یو مبتکر پښتون دی، د ده فکر په دنیا کي د ادب یوازي مقلد نه دی، بلکي له ځانه هم مضمون را ایستلای سي، د دې خبري اثبات د ده دکلام مطالعه کوي، مګر دلته موږ لنډه اشاره ورته کوو.

د عشق دنیا او د میني نړۍ یوه بېله دنیا ده ، د عاشق قلبی وار دات او د ده تأثرات پر بل چا نه قیا سېږي، مګر ملي خواص او اولسي ممیزات هر کله په دغه دنیا کي هم او ځارېږي، او لکه چي ادب د روحي تجلیاتو هنداره ده، دغسي ټوله ملي ښېګړی پکښې بریښي!

پښتانه خو په فطرت کي ملي غرور او د روح لوړ تیا لري، پښتون هیڅکله او په هیڅ ډول داسي خضوع نه کوي، چي د ده ملي غرور ته دي صدمه و رسېږي.

شبلي نعماني په شعرا لعجم کي لیکي، چي نسبت و پارسي شعر ته په عربي شعر کي شاعر هرځای غزت د نفس او غرور ساتي ، مین که څه هم وخپل محبوب ته اړ وي او وصال ئي غواړي، مګر دي دګدا په څېر نه دی ، البته جانباز دی ، مګر غلام نه دی، ومصیبت ته د میني تیار دی، مګرذلیل ندی.

مثلاً یو عرب ادیب خپلي میني ته داسي خطاب کوي:-

(c) ketabton.com: The Digital Library

فلاتحسبي اني تخشعت بعد كم

ولا انني بالمشي في القيد اخرق

يعني: دا گمان مکوه ، چي زه په تاپسي خاشع سوم، او نه په بند سره زه له يو نه پاتېږم[٩] بل ځای عاشق وخپلي مېني ته داسي وايي، چي ضمناً د خپل قوم مېړا نه او توريالیتوب وربنکاره کوي:-

اذا اسودجنح الليل فلتات ولتکن

خطاك خفافاً فان حراسنا اسد[١٠]

يعني: چي مابنام د شپې وزر تور سي، نو راسه، مگر پلونه ورو ورو ږده چي زموږ ساتونکی زمری دی.

مگر په پارسي ادب کي عاشق د مېني په دنيا کي ځان دومره بايلي او بېخوده کيږي او د معشوق په مخ کي ځان دومره کښته کوي، چي ځان سپي هم بولي،

سحر آمدم بکويت بشـــــــــکار رفته بودی

تو که سگ نبر ده بودی به چي کار رفته بودی

حافظ وائي:-

شنيده ام که سگان راقلا ده مي بندی

چرا بگردن حافـــــظ نمی نهی دسنی

د پښتو شعر که څه هم له يوې خوا شديداً د پارسي تر اثر لاندي سوی دی، او ادباو هرکله د غسي خيالات او افکار ذکر کړي دي، مگر بيا هم ځاي ځاي د پښتنو الي د روح لوړ تيا يې په کلام کي ښکاره کېږي، او پښتون عاشق هيڅکله ځان نه سپکوي، او خپل غرور او د نفس مناعت نه بايلي، په هغو ځايو کي چي د نورو په تقليد څه ويل سوي وي، دا سي اشعار بېل دي!

د خوشحال خان په کلام کي د پښتنوالي لوړ او ژوندي روح ښه ځلېږي، مثلاً په دې بيت کي د ځان لوړ تيا په څه ښه ژبه محبوب ته سي:-

مرگ لــــــره واړه د دهـــــــــلي لښـــــــکر راغلی

ته لا د خوشحال په مرگ ځان روغ نه گڼې ننگ کړې

سربازي او توريالي توب په عشق کي هم د ده سره ملگري دي، او کورتې د ذلت او تحقيرکار نه مني :-

يا به سره د خپل ورمېږ په وينو رنگ کړم

يا به کُښل کړم دغه ستا شونډي ملوکي

يا :

مگر تا څخه ســـــــــامان د سلطنت دی

چي په هوړ مي سپينه خوله غواړې ختکه

يا :

(c) ketabton.com: The Digital Library

په درست جهان به نه وي يو دما غوندي رسوا بل
ورځم توره وکښـــلې چي مـــــين واروم پر تا بل

د پښتنو عشق هم ښکاره او سپېڅلی دی، پټ پټانه نه لري، په نره توره مينه کوي، د عشق په دنيا کي خو مين او معشوق ډېر د راز ساتنه او پټول خوښ لري، او نه غواړي چي څوك په خبر سي.

زشوق ميروم و سوی تو ننگرم در بزم
برای آنکه فتد غير در گـــــمان دگر

عاشق له بيري د اغيارو او رقيبانو د خپل محبوب حال هم په ښکاره نه پوښتي :

بهر مجلس که جا سازم حديث نيکوان پرسم
که حرف آن مه نامهربان را درمــــيان پرسم

مگر د پښتنوالي په دنيا کي دا پټ پټانی نسته، د پښتون مينه او ميرڅي رڼه بده ده، خوشحال هم وايي :

زه خوشحال کمزوری نه يم چي به ډار کړم
په ښکاره نارې وهم چي خـــوله يې راکړه

د خوشحال د عشق ميثاق داسي ټينګ دی :

که يې سر درومي له تنه، نـــور په نه سي
د خوشحال چي د خپل يار سره ميثاق دی

خلاصه :-

د خوشحال خان په کلام کي هر ځای د پښتنوالي روح ښکاره دی، هغه چي په تقليد د بل چا ويلي سوي دي، بېل دی.

که مي حلق له تندي وچ سي په همت کي
پروا دار کله په حوض د کـــــــوثر يم

نور د ده پښتني ادبي مزايا، د پښتنوالي او حماست په بيان کي وګورئ :

په دغه ډول د خوشحال خان کلام معنوي او مادي مزايا لري، خاص بيا په علومو د فصاحت او بلاغت پوه دی، اسرار د بيان ورمعلوم دي.

صنعت او ابتکار :

د خوشحال خان په کلام کي علاوه پر نورو ښېګڼو او معنوي خواوو ظاهري بدايع او صنايع هم سته، د شعر ټوله اقسام لکه غزل، قصيده، مثنوي، رباعي، قطعه ، تخميس، تسديس، ترجيع او نور لکه حماسه، رثاء لري. معشر او مربع اشعار د ده ابتکار دی، چي په پښتو کي يې ويلي دي.

شعري صنعتونه او بدايع يې په کلام کي خورا ډېر دي، د (۱۰) مخ لومړۍ بدله او د (۱٤) مخ (سترګي ستا) بدله د ذوالقافيتين مع الحاجب فن دی، په دغه ډول ذوقافيتين اشعار ډېر لري، په دې بيت کې صنعت د طباق راوستلی دی :

(c) ketabton.com: The Digital Library

ښه چي سپين د زهد ليري له ما گــــرځي
چي د تورو ته نژدي سي سپين هم تور کا

ته ښادي کړه زه به غم کړم
تا خندا زده زمـــا ژړا زده

يو وصال د ښو يارانو بل هــجران دی
چي خوشحال يې په خندا په ژړا کړی

په دغه آخرني بيت کي صنعت د لف و نشر مرتب هم سته، په تجنيس کي هم خان ښه لاس لري :
دوې دي توري سترگي لکه دوې تــــوري بلا
دوې دي توري ورځي لکه دوې توري تر ملا

هغه کار لکه دوه تورو سترگو وکا
هسي کار نه سي په تورو په لښکر

چا به راکړه په پالنگ دا هسي کښلـي
که مي نه وي په ازل په قسمت کښلي

د خان په کلام کي صنعت د ذولسانين هم ډېر راغلی، دی پښتواو پاړسي او هندي گډوډ سره وايي، لکه په ۷۱، ۱۰۲،۲۰۷،۳۷۳،۳۸٦ مخو کي چي ليکلي دي، په (۳۳۷) مخ (راته نيسي الخ) او په (۲۳٤) مخ (ښايسته الخ) صنعت د ردالعجز على الصدر دی. د (۸٥٤) مخ په آخرنۍ رباعي کي صنعت د درو ټکو کلمو دی، او په دې رباعي کي صنعت د لزوم د متصل الحروف او تجنيس مراعات سوی دی :

ښې چين چين څني پښتنې جني
په شـــين شين ځي شين جــني
نن نغتي نشي تــشي پُښـــــتني
تشي پښتنې فتــــنې شي ځني

دغسي هم د کتاب د پای په مخو کي صنعتونه د رقطا او غير منقوط او نور راغلي دي، خوشحال خان په ادا د نريو نريو خيالو او تازه افکارو غښتلی دی، ډېر ځله داسي مضامين وايي چي بالکل نوي وي، ابتکار د ده د کلام گڼه ده، مثلاً په دې يوه بيت کي ده يو جهان ابتکار او ډېر مضمون ځای کړی دی.

د عشق په دنيا کي مانۍ، او د محبوب خوابدی دومره يو مبتذل او مستعمل مضمون دی چي هر شاعر څه پکي ويلي دي، محبوب چي خوابدی سي البته پر مين باندي ستم کوي، مگر د مين زړه چي هغه پرهارونه غواړي، هغه لا نه

(c) ketabton.com: The Digital Library

مومي، ځکه چي د میني پرهار تر هر څه خوږ او خوښ دی :

خویش را بر نوك مژگان ستم کیـــــشان زدم

آن قدر زخمی که دل میخواست در خنجر نبود

د عشق دنیا عجیب نړۍ ده، ترخه پکي خواږه کیږي، او زهر پکي ګڼی ښکاره کیږي.ښکنځل خو ترخي دي، مګر د عشق په دنیا کي ښېل خوند لري :-

دشنام دهی و بر لب تو

روح القدس آفرین نوید

خلاصه چي په عشق کي د ماښي د دنیا واردات خورا ډول ډول او راز راز دي، خوشحال خان په دغه بیت کي اعجاز کوي :

په ماښي يې مرده شويو کره عید وي

په خندا يې جــــــوهري کره ژړا وي

لومړی خو په دغه بیت کي صنعت د طباق او تضاد سته، د ماښي، اختر، خندا، ژړا تلازم ډېر خوږ دی، مطلب خو دا دی چي د عشق وژلی او د محبوب د مګاښي مقتولان خورا ډېر وي، ولي چي مقتولان ډېر سي البته مرده شوی خوښیږي او په خندا خو مرغلري له خولې څخه راتووي، نو چي مرغلري ډېري سي، البته وریا کیږي، او د جوهري او مرغلري والا بازار کوټه کیږي، د کلام یوه لو برخه ساقطه ده، مګر مطلب ښه روښانه او اوڅار دی.

دا قدرت د بیان او په عین وخت کي فوق العاده بلاغت د خان د کلام له خصوصیاتو څخه دی. په دې رباعي کي چي ابتکار سوی دی هم خورا خوږ دی :

چي آئينې ته ښـــــــکاره دیدار کړي

آئينه درسته سره ګـــــــــــلزار کړي

چي شونډي کېږدي د جام پر مورګو

اوبه په جـــــــــــام کي رُب انار کړي

د فکر قهرمان :

د شاعر او ادیب نظر تر نورو رسا دی، هغه چي شاعر يېویني هر څوك نه ویني، په پسرلي چي سره او زرغونه ګلان له مځکي څخه راووزي، وګړي خو دا ګلان د ننداري او خوند په سترګه ویني، نشاط او خوښي ځني مومي، مګر شاعر عبرت ځني اخلي، او ګوري چي دا خاوره چي نن ګلان ځني غوټیږي، پرون د کوم انسان د بدن خاوره وه !

دا فکر په شاعر کي خورا زوږ دی، هر چا څه پر ويلي دي، ابوالعلاء معري (٤٤٩ هـ) د عربي مشهور فیلسوف ژبه ور وايي :

حفف الوطاء ما اظن ادیم ال

ارض الامن هذه الاجــــــساد

و قبیح بناوان قدم الــــــعهد

(c) ketabton.com: The Digital Library

و هو ان الآباء والاجـــــــداد

یعني : قدمونه پر مځکه ورو ورو ږده، ولي چي دغه مځکه زموږ د نیکونو بدنونه او اجساد دي. د ادباوو تر منځ توارد او د فکر توافق دی، عمر خیام بلخي هم دغه مضمون ښه ویلی :

هر سبزه که بر کنار جوئی رســـته است

گوئی زلب فرشته روئی رســـــته است

تا بر لب ســــــــبزه پا به خواری ننهی

کان سبزه زخاك لاله روئی رسته است

سعدي هم وایي چي یوه ورځ مي ترښخ پر مځکه ووهله، دا ږغ ځني راغی :

که زنهار اگر مردی آهســـــــته تر

که چشم و بناگوش و روی است وسر

د هندوستان مشهور ادیب غالب دهلوی هم دا مضمون داسي وایي :

سب کهان کچهہ لاله و گل نمایان هــــو گئین

خاك مین کیا صورتین هونگی که پنهان هوگئین

یعني په خاورو کي ښکلي بدنونه پټ سوي دي، له هغو څخه لږ اوس د غاټوی په شکل راوتلي دي.

د خوشحال خان زوی عبدالقادر خټك هم دا مضمون په پښتو داسي ویلي دي :-

قدم په ورو ورو په احــــتیاط ږده

چي توري خاوري ښکلي مخونه دي

مگر خوشحال خان په فکر کي مبتکر دی، دا زوړ فکر ده په نوي ډول اما خورا خوږ ادا کړی دی، چي زما په عقیده تر ټولو ادباوو اوړي، که د تقدیر په سترگه ورته وگورو، البته راښکاره به سي، خان وایي :-

چي هونبره ښه مخونه په دا خاورو کي په گور دي

چي دیو لره وردرومم گور و مـــــــا وته ارم دی

وگورئ مضمون هغه مبتذل او زوړ مضمون دی مگر د پښتانه فکري ابتکار خو د نورو تقلید نه مني، خان هغه مضمون په داسي ډول ادا کی، چي ساري نه لري.

نو خوشحال خان لکه د توري او میدان قهرمان چي دی، دغسي د فکر او ادب قهرمان هم دی که د خبرو له اوږدوالي څخه نه بېرېدای پر دغه موضوع به مو اوږده څېړنه کړې وای، مگر اوس په دغه قدر اکتفاء کوو.

نقاد خوشحال خان :-

نقد د ادب یو مهم ټوك دی، د نوي دنیا په اصطلاح ادب بې له نقده هیڅ قیمت نه لري، بلکي مؤثر او گټه زېږوونکی ادب هغه دی چي د نقد په گېڼه ښکلی وي.

پوهان وایي : چي ادباء او شعراء په خپلو ادبیاتو او نارو او غلبلو سره ملتونه ویښوي حال یې وراړوي، او د لوړتیا پر خوا یې بیایي، رشتیا هم دا ده، ځکه تر هغو چي یو اولس پخپله کښته والي پوه نه سي، او خپل عیوب او گوډې

(c) ketabton.com: The Digital Library

وراني ورښکاره نه سي تر هغو په اصلاح کي برى نه سي میندلای، ځکه نو نقد په ادب کي هم هغه موقع لري لکه په اجتماع کي چي يې میندلی دی.

په دې باره کي د لويانو او تېرو مېړو څخه ډېر اقوال او د ګټي ډکي ويناوي سته، قولوالحق و لو على انفسکم، نبوي حديث شريف دی، چي دغه اساس ته نو په نوې ژبه ادبي شجاعت وايي.

خوشحال خان خو په نقد کي زيړه او قوي ژبه لري، خاص بيا د پښتنو معايب او ځني بد خويونه په غندنه سره يادوي، او هر ځای زيار کاږي چي دوی پخپلو عيبونو وپوهوي او د اصلاح خواته يې راولي، د ده د نقد ژبه ډېره تېره ده، پخپله وايي :-

ځما ژبه نه ده اور ده

ګـــزارونه د ټوپك کا

خوشحال خان لکه د توري مېړه چي دی، قلم يې هم په نقد کي د توري کار ورکوي، د توريالي قلم ښايي چي دغسي وي:-

آفرين دي پر ويلو سه خوشحـــاله

چي د توري رژول کړې په قلم کي

خوشحال خان هر کله د پښتنو پر تېر عظمت چي د آسيا د يوې لويي برخي شاهنشاهان وه، افسوس کوي او هغه په خورا حسرت يادوي، قوم ويښوي، او د دوی د زاړه عظمت پر تحصيل ګماري :-

که رشتيا وايم شېرشاه دا هــسي نه و

لکه موږ يو نه پيدا له کوهســــــــتانه

پښتانه چي بې ننګي کا څوك يې څه کا

ګورستان لره به درومو له ارمــــــانه

د ختــــــــــکو د نفاق له ناپوهــــــــيه

يا چي غـــم لرم، له خــــــپله خـاندانه

چاته وايم څه به کښم څه هــونبره ندی

چي تمام سي له مذکــــــــــوره له بيانه

په نورو ځايو کي هم پر خپل قوم سخت تنقيدونه کوي، لکه : په ١٦٨، ٣٩٣، ٢٥١،٢٧٢،٣٨٥ ، ٧٢٧ مخو کي.

اخلاقي خوشحال خان :-

د خُلق په تعريف او د اخلاقو په خصوص کي د بشريت د پوهانو فکرونه مختلف او ډول ډول دي، چي موږ دلته لنډه اشاره ورته کوو، د انسانانو په زړو آثارو او هغو کتابونو کي چي اوس نو تر هغه زاړه کتابونه انسان ته نه دي پاته، مثلاً د هند په رګ ويد، او د زردشت په اوستا، او بيا په تورات شريف او د چين د کنفوسيوس او د بودا او نورو ټولو زړو آثارو کي اخلاق او د اخلاقو ښه ذکر سوی دی.

که څه هم اخلاقيات د فلسفې يو مهم ټوك دي، مګر داسي ښکاره کيږي چي پر اخلاقي مسائلو تر فلسفيانه

(c) ketabton.com: The Digital Library

بحث دمخه هم په انسان کي اخلاقي حس و، په ساده ژبه د اخلاقو تعریف داسي کیږي، سړی به څنګه عمل او څنګه ژوندون کوي؟ د انسان افعال تر مختلفو مؤثراتو او محرکاتو لاندي دي، محیط، ارث، تربیه، دودونه، رسوم دا ټوله پر اعمالو اثر کوي، نو اخلاق د عملي ژوندون له پاره ځني قواعد او ضوابط دي[۱۱].

په یونان کي د پوهانو نظریات د اخلاقو په باب کي یا دا وه چي اخلاق ټوله پر ذوق او خوند بناء دي، ٤۰۰ کاله تر میلاد دمخه ارسیتیبس پر خوند Hondonisme د اخلاقو سټه ایښې وه، تر ده وروسته د ده نورو ملګرو یا شاګردانو لکه اپیکور (۳٤۲ _ ۲۷۱ ق.م) Epicur د ده نظریه تعدیل کړه، مګر یوه بله ډله چي د دوی مشر سقراط (٤۷۰ _ ٤۰۰ ق.م) Socrates او وروسته نو افلاطون Plato (٤۲۷ _ ۳٤۷ ق.م) او بیا ارسطو Aristotle (۳۸٤ _ ۳۲۲ ق.م) غوندي نامتو پوهان په دغه ډله کي دي، دوی هغه اخلاقي نظریه واړوله او ویې ویل چي زموږ په اعمالو او خواهشو کي مطلب زموږ سعادت دی، او سعادت هم په ښو اخلاقو اړه لري، ښه اخلاق په پوهنه (معرفت) سره مینډل کیږي، سقراط اجتماعي سعادت تر شخصي سعادت دمخه کوي، افلاطون له سقراط سره په دې نظریه کي چي پوهنه د ښو اخلاقو سټه ده ملګری دی، او سعادت او ښه اخلاق هم غبرګولي سره بولي، ارسطو هم سعادت خیراعظم ګڼي[۱۲].

رواقیون (چي د یونان د فلاسفه وو یوه ډله ده) پخپله فضیلت بالذات مقصد او غرض ګڼي، چي په زیار سره یې انسان مینډلای سي، خلاصه د اخلاقو پر اصل د پوهانو آراء مختلف دي، مګر دغه خبره چي آیا اخلاق اکتسابي دي که ارثي هم تر څېړنه لاندي ده او پوهان ډول ډول آراء پکي لري، سقراط د فضیلت اساس عقل ګڼي، نه عادت او تربیت، مګر ارسطو وایي چي فضایل د عقل او حکمت په ښوونه تر تربیت او مشق او پالني لاندي موندل کیږي[۱۳] په اسلامي پوهانو کي شیخ محی الدین عربی (٥٦۰ هـ) وایي چي خُلق د نفس هغه حال دی، چي په انسان ټوله کارونه بې اختیاره کوي، خُلق ځیني وخت غریزي وي او کله کله په ریاضت او زیار مینده کیږي[۱٤] د اسلام بل اخلاقي فیلسوف ابو علي ابن مسکویه هم عیناً د ابن عربي ملګری دی، دی خیر هغه شی بولي چي انسان د خپل ژوندون مقاصد په حاصلوي، یا یې په تکمیل کوي، دی د ښو اخلاقو په فطریت او اکتسابیت کي جلا رأیه لري، وایي : چي ځیني خلك فطرتاً او په خټه کي فضیلت لري، ځیني بیا فطرتاً بدخُلقه وي، ځیني داسي وي چي نه ښه وي، نه بد، د دغه سړي نو په روزنه او تربیت او عادت سره ښه کېدلای سي[۱٥] د ابن مسکویه نظریه هغه ده، چي جالینوس یونانی فیلسوف یې هم دمخه ملګری و [۱٦] اوس نو دا خبره هم څېړنه غواړي چي آیا د انسان په خټه او سرشت کي ښه اخلاق اخښلي دي که بد؟

زیوس Zeus یونانی رواقي فیلسوف (۳۰۰ ق.م) ښه اخلاق طبیعي او بد خوی کسبي ګڼي، دی وایي انسان د ښو اخلاقو سره زېږي، بد اخلاق وروسته مومي[۱۷]. حضرت امام ابو حامد غزالي (٤٥۰ _ ٥۰٥ هـ) چي د اسلام یو اخلاقي فیلسوف او عارف دی هم وایي چي د سړي زړه یوه روڼه هنداره ده، او د بدو اخلاقو لوګی پر کېني، حضرت غزالي په دې فلسفه کي یو حدیث شریف هم راوړی چي "اتبع الحسنه السیئه لیمحیها" یعني په هر بد پسي ښه کوئ، چي هغه ورژویي [۱۸]. حضرت امام د اخلاقو د ښېګني له پاره زیار او عادت او جهاد لازم ګڼي، او بد خویونه اکتسابي ګڼي، چي قابل د اصلاح دي[۱۹].

مګر بالعکس شیخ محی الدین ابن عربي د دې طرفدار دی چي بد اخلاق د انسان پر طبیعت غالب دي، او په جبلت کي یې بد اخلاق وراخښلي دي[۲۰].

تر دې پوهانو وروسته د اروپا فلاسفه او مفکرین هم په دغه موضوع کي متضاد افکار لري، ژون کوك (۱٦۳۳ _

(c) ketabton.com: The Digital Library

۱۷۰۳ ع) د معرفت د نظریې خاوند وایي : چي انسان له هر معنوي او ارثي اثره څخه پاك زېږي، د ده طبع چي یوه پاکه هنداره ده وروسته په تربیه هر څه قبلولي، تر ده وروسته روسو د فرانسې نامتو فیلسوف Rousseau (۱۷۱۲ _ ۱۷۷۸ ع) هم د ده ملګری دی[۲۱].

د پسیکولوژۍ علماء او ځیني نور فلاسفه لکه برکلي Berkely (۱٦۸٤ _ ۱۷۵۳ ع) او د ده ملګري خُلق د طبائعو مزاوجت او د نفس د خصائصو د نښتو نتیجه بولي، چي د خارجي عواملو تر اثر لاندي دي، چي دوی هم ګویا د روسو د فکر ملګري دي، اما مالبرانش Mallranche (۱٦۳۸ _ ۱۷۱۵ ع) فرانسوی فیلسوف وایي چي : ټوله ښه یا بد اخلاق د انسان سره یو ځای زیږي، نفس هیڅ نوی شی په ده کي نه سي زیاتي کولای[۲۲]. کانټ Kant (۱۷۲٤ _ ۱۸۰٤ ع) او د ده ملګري لکه فخته Fichte (۱۷٦۲ _ ۱۸۱٤ ع) هیګل Hegel (۱۷۷۰ _ ۱۸۲۱ ع) د اخلاقو په اړولو قائل نه دي، او وایي چي د اخلاقو د اصلاح له پاره د نسل او د ټولو انسانانو اصلاح ضرور ده، کانټ، یو (اصلي صورت) فرض کړی دی، چی هغه نو فطریات او غرائز دي، چي د انسان د دماغي او عصبي ساختمان تابع دي[۲۳].

شوپنهاور (۱۷۸۸ _ ۱۸٦۰ ع) چي د متشائمینو فیلسوفانو مشر دی، هم د اخلاقو په تغیر قائل نه دی، مګر وروستني هغه فلاسفه چي د پداګوژي یعني علم تربیت پوهان دي، لکه هربرت سپنسر H.Spencer (۱۸۲۰ ع) نیتشه Nietzche (۱۸٤٤ _ ۱۹۰۰ ع) او نور ... د اخلاقو د اصلاح له پاره د روزني د علم طرفداران دي، سپنسر وایي : د زمانو اوړدوالی او د خارجي قواوو تضیقات په اخلاقو کي تحول اچوي چي اجتماعي فلاسفه هم په دغه قایل دي.

اسلامي اخلاقي نظریه :

اوس چي موږ د دنیا د پوهانو اخلاقي نظریات لږ څه ذکر کړه، را به سو چي زموږ مقدس دین څه فرمایي؟

اسلام خو د اخلاقو بشپړ کوونکی دی، لکه چي حدیث شریف دی : "انما بعثت لا تمم مکارم الاخلاق " یعني زه د اخلاقو د بشپړوالي له پاره راغلی یم[۲٤].

د اخلاقو بشپړوالی او تکمیل خو په دې صورتو کي ممکن دی :

(۱) هغه اخلاق چي په ژوندون کي لازم دي، په یوه قوم کي له دغو څخه ځني لږ وي، نو چي هغه وموmي دا نو تکمیل دی.

(۲) دوهم دا دی چي کوم خُلق په اندازه سره لازم وي، مګر په کوم قوم کي تر هغي اندازې ډېر وي، چي هغه ډېروالی یې لږ سي دا نو تکمیل دی.

(۳) دریم دا دی چي په یوه قوم کي د ژوندون لازمي اخلاق نه وي، نو چي دغه پکي موجود سي، تکمیل ورته وایي.

اوس به نو وګورو چي اسلام څنګه د اخلاقو تکمیل کړی دی :

(الف) اسلام چي دنیا ته راغی په انسانانو کي بد او ښه اخلاق ګډوډ وه، ځیني اخلاق تر اندازه ډېر او ځیني تر خپله ټکانه لږ وه، او ځیني ښه خویونه کوړټ نه وه، نو د دې له پاره اسلام هغه خویونه چي په اندازه کي ډېر وه لږ یې کړه، او هغه چي لږ وه حد وسط ته یې راوسته، او ځیني اخلاقي لوازم چي نه وه، هغه یې بشریت ته تبلیغ کړه، د اسلام اخلاقي اساس خو اعتدال دی، چي ټول فطري قوا په اعتدال سره استعمال سي، دا اعتدال چي د اخلاقو د فلسفې اصطلاح ده، د شریعت او قرآن عظیم په ژبه صراط مستقیم ورته وایي، چي په ډېرو آیاتو کي د قرآن عظیم ستایلي سوي

(c) ketabton.com: The Digital Library

دي (والذين اذا انفقوا لم يسرفوا ولم يقتروا و كان بين ذالك قواماً) يعنی د خدای مريی هغه دی چي په خرڅ کي اسراف او تنګي نه کوي، بلکي منځنی رفتار کوي.

په دې ډول اسلام خپله اخلاقي نظريه ټينګه کړه، او د انسانانو د اخلاقو د ښه کولو له پاره په تبليغ او ښوونه او تربيت قايل دی، اسلام وايي چي هر انسان د ښه او بد د تميز له پاره نفس لوامه لري، او پخپل ځان خبر دی[۲۵]، يعني د بدو په کړن کي نفس لوامه سړی ملامتوي، حضرت رسول په يوه حديث شريف کي فرمايي : (البر حسن الخلق و الاثم ما حاك فی صدرك و كرهت ان يطلع عليه الناس) يعنی : ښېګڼه ښه خوی دی، او ګناه هغه ده چي ته يې خوښه نه لرې، چي نور دي په خبر سي. د دې اخلاقي نظريې طرفداران په فلاسفه وو کي هم ډېر دي، د علم الاخلاق په اصطلاح کي دغه اخلاقي پټ ضمير، يعني نفس لوامه، وجدان يا اخلاقي حاسه بولي، اسلام دغه د فطرت نقاده قوه ټينګوي، او په تبليغ او ښوونه يې په خلکو کي کري، وروسته نو د دغي قوې ټينګار په يوه بله ذريعه کوي هغه نو احتساب دی، چي په اصولو د تلقين د علم النفس پر ډول سم، د نفس لوامه او وجدان تقويه او ملګري کوي، ځکه نو تبليغ او امر په معروف د اسلام يو مهم جز دی، يأمرون بالمعروف و ينهون عن المنكر و يسارعون فی الخيرات (آلايه).

د خوشحال تربيوي او اخلاقي نظريه :

خوشحال خان د انسان فطرت او خټه و هر څه ته مستعده بولي، او د انسان د لوړتيا او سړيتوب له پاره روزنه ضرور ګڼي، دی وايي چي انسان هم کښته کېدای او هم لوړېدای سي او د فطرت هر راز ارتقاء ته مستعد وي :-

دا سړی چي فرښته دی هم شيطان دی
که سړی و خپل عمل ته نـــــګران سي
يو په بد عمل کي ځي تحت الـثراء ته
بل په ښه عمل کي پاسه په اسمان سي

په دې دوو بيتو کې د انسان د فطرت دوه پلوه وښوول، وروسته نو خپله تربيوي نظريه داسي څرګندوي :-

تربيت که د باغوان له لاسه مـــــــومي
په هر ځای باندي ګلونه د بوستان سي
هر استاد سره چي کښي يو څـــو ورځي
د هغه هـــــــنر په ده کي نمايان ســي
د نېکانو په صحبت کي به ښه کـــېږي
اوليا له اوليا نه راعـــــــيان ســــــي
د مـــــغلو سره کېناسته مــــــغل سه
د افغان سره که کښي نور افـغان سي
د خوشحال سره که کښي يو څـو کاله
دا د غره خټك به واړه شاعـــران سي

خوشحال خان وايي که يو وار د سړي په بده تربيه سره بد خويونه په دماغ کي کېناسته، بيا يې بېول او لېرل

(c) ketabton.com: The Digital Library

کول هم ګران کار دی :-

که بد خوی په چا کي کېني نور عادت سي
عادت نه درومي له شـــــــــخصه په تعذير

په دې نظريه کي د ټينګار د اعتباد چي ګوستاولوبون د فرانسې وروستني فيلسوف يې طبيعت ثانوي بولي، خوشحال خان کټ مټ لکه د اوسنۍ زمانې د علم النفس او د روزني علماء دغسي تفکر لري، اما په نظريه کي د وراثت او فطريت د اخلاقو هم لکه ځيني فلاسفه چي دمخه مو نظريات ذکر کړه خان صائب نظريات لري، او په بديهي الفاظو او ښکاره تمثيلاتو خپله نظريه تمثيل کوي :-

چي وودلي وي په ذات توره شړۍ
سپينول يې و هر چا وته دي شـــاق

يا :-

د عسل سره يې خوره خوږه به نه سي
مړغونې چي ترخه ده په ميـــــــــثاق

يا :-

که کارګه غوندي يې فهم وي خوشحاله
هيــڅ استاد به شين طوطا نه کړي ناطق

دا نظريه کټ مټ د اوسنيو لويو علماوو او د روزني د علم د پوهانو لکه ويليام جيمس د امريکا او نورو ... نظريات دي، زموږ په مشرقي پوهانو کي هم اکثر پوهان خاص بيا سعدي په ډېرو ځايو کي د دې نظريې سيله کړې ده.

د خوشحال خان اخلاقي نظريات عيناً هغه نظريات دي، چي اسلام يې لري، د انسان د فطرت انحطاط او ارتقاء قرآن عظيم په دې ژبه ښيي (لقد خلقنا الانسان فی احسن التقويم، ثم رددناه اسفل السافلين) دا خو د انسان هغه لوړتوب او کښته والی دی چي خوشحال خان يې په لوړو بيتو کي له مشکوه الٓهی څخه اقتباس کړی دی، وروسته نو په (الا الذين آمنوا و عملو الصالحات) کي چي د نبوت د تربيت نتايج دي بيا د روزني او پالني ګټي ښه ښکاره دي. خان پخپله اخلاقي او تربيوي فلسفه کي دغسي د خپل دين او قرآنه استفاده او استفاضه کړېده، او په دې ژبه دا آسماني اسرار او فيوض بيانوي :-

چي ظلوم جهول ياديږي، کُنت کنزاً هم پوهـــېږي
ته و دا ته نظر مکړه چي دا غوښي استخوان يې

دغه بدله ټوله په (٥٩١) مخ کي وګورئ. دغسي هم د ١١٧، ١٦٠، ٢٢٤، ٥١٧ مخو په بدلو کي دغه حقايق ښه بيان سوي دي.

ځکه چي خان په دنيا کي د اخلاقو د تبليغ او تربيت په ګټو پوه دی، نو دی هر کله پخپله کلام کي د ښو خويونو تبليغ او د بدو خويونو تقبيح کوي، او په ډول ډول اخلاقي مضامين لري، چي تاسي به په دې کتاب کي هر ځای خاص بيا په رباعياتو او قطعاتو کي وګوری.

(c) ketabton.com: The Digital Library

فلسفي خوشحال خان :-

فلسفه خو د انسان د ذهني ارتقاء سره يو ځای پيدا سوې ده، او د فلسفې خاوندان له ابتداء څخه تر اوسه پوري په بشر کي د لوړ مقام څښتنان دي.

په شاعري کي خو هم فلسفه له ابتداء څخه ګډه وه، بلکي فلسفه د ادب روح دی، او فلسفي افکار د ټولو ملتو په شاعري کي سته، فلسفه خو د شيانو د حقايقو درك دېکماهي او پېژندنه د هغو شيانو ده چي په عقل او خارجي حواسو اړه لري[۲٦] د فلسفې لومړی حد د علومو مينه او منځ يې حتی المقدور د موجوداتو د حقايقو پېژندنه ده او پای يې علم او عمل دی[۲۷] ځکه چي شعر هم د طبيعت ترجماني، او د فطرت او ضمير ږغ دی، او د شيانو په حقيقت کي تفکر هم د انسان په خټه اخښلی دی نو شعر او فلسفه پر يوه نقطه تقاطع کوي.

د مشرق ډېر شعراء او ويونکي سړي فلسفي افکار هم لري، په پارسي کي د سعدي، حافظ، بيدل، خيام او ابن يمين او نورو کلام د فلسفې څخه ډك دی. په عربي کي هم د اموي او عباسي دورو ويونکي په شعر فلسفه ګډوي، لکه ابوالعلاء او احظل، مهيار، بشار او نور د پښتو شعر هم په فلسفه کي د پارسي او عري سره نژدېوالی لري، شعراء ډېر ځله فلسفي افکار په خپلو ويناوو کي ښکاره کوي، د خوشحال خان اخلاقي او تربيوي فلسفه خو موږ دمخه وښووله، اوس به نو د مثال په ډول د ده ځيني فلسفي افکار هم ښکاره کړو :

معنوي فلسفه :-

لکه د اخلاقو په بحث کي چي وښوول سوه، د بشر د پوهانو ډلي پخپلو افکار کي سره بېلي دي، ذوقيون د بشريت ټوله ژوندون او مصالح پر خوند بنا کوي، ماديون د ظواهرو پر خوا دي، مګر خان خو په فلسفه کي د هغه تفکر طرفدار دی، چي انسان يوازي دغه ظواهر او خوند نه بولي، بلکي ځيني معنوي و روحي خواص او مزايا هم ورته ثابت بولي، دوی وايي : ښايي انسان په دې ظاهري شيانو کي پاته نه سي او باطن صفا کړي او لرونکی د معنويت سي. ولي چي په دغو ظاهري اکثرو شيانو کي چي اساس يې ذوق دی حيوان هم د انسان سره شريك دی، حال دا چي انسان خو انسان دی، او حيوان نه دی .

خوشحال خان دغه فلسفه چي د بشر اکثر پوهان يې مبلغ دي، ډېره بيانوي د ده په کلام کي هر ځای و حقايقو او معنوياتو ته بلنه سته، او يوازي ظواهر د بشريت له پاره لازم نه ګڼي، مثلا وايي :-

د سړي قدر قيمت په اعـــــــتبار دی
چي خواږه ورځني ولاړل ګنی کاه سي

خوشحال خان وايي دا د دنيا خوندونه او لذتونه ټوله فاني دي، د فاني او بې پايه شي غوښتنه پوهي نه ده، ځکه نو انسان ته د معنوياتو پلټنه ضرور ده :-

اورنـــــګزېب چي آرايش د تخت و تاج کا
تخت و تاج به يې مرګی تاخت و تاراج کا
په جهان کـــي به يې پاتو ښه بد نـــوم سي
ده زده چاري د کسرا که د حـــــــجاج کا؟

(c) ketabton.com: The Digital Library

حیرت :-

فلسفه خو د حقایقو پر درك بنا سوې ده او فیلسوف هغه څوك دی چي د دغه کاره سره مینه لري، مګر که تاسي ټوله د دنیا فلسفه وپلټی او د پوهي خاوندان وپوښتی هیڅوك د حقیقت په درك کماهي نه دی کامیاب سوی، پوهان وایي : چي د پوهی پای حیرت دی، سقراط هغه وخت پوه سو، چي پخپله ناپوهي وپوهېدی، د دنیا لوی لوی فلاسفه په پای کي پخپله ناپوهي او عجز قایل سوي دي، امام فخر الدین رازي د خپل عمر په پای کي وایي : (معلوم شد که هیچ معلوم نشد)، بوعلي سینا وایي :-

دل ګر چه درین بادیه بسیار شتافت
یك موی ندانست ولی موی شګافت
اندر دل من هزار خورشید بتافت
و آخـــر بکـــــمال ذرهٔ راه نیافت

لامارك ویلي دي : چي زموږ ټوله علم تر دې نه زیاتیږي چي موږ په خپل جهل اقرار وکړو. سپنسر د انګلیسانو فیلسوف هم داسي په خپله ناپوهي قایل دی : "د شیانو د حقایقو د پوښتني په جواب کي ببله دې څه نه سوای ویلای چي په هیڅ نه پوهېږو". خلاصه د حقایقو پلټنه و انسان ته مقدور نه ده، تر دې اندازې چي ځیني فلاسفه په لا ادریت هم قایل دي، او د فلسفې پای دغه حیرت دی و بس !

فن المحبآ فما ادق فنه
متحیر فــیه اما الرازی

خوشحال خان هم یو مفکر او پوه پښتون دی، دی عقل د ټولو حقایقو د پلټني او تحقیق قابل نه بولي، او پر خلاف د عقلیونو خپله فلسفه داسي ښکاره کوي :-

مکړه نادانه د نـــــــــــکړو کار دی
دا چي پرې خېژې غاښی دشوار دی
خر دي کمزوری زبون لـــــــیده سي
چي دي پر ایښی دا هونـبره بار دی

خوشحال خان چي هر څه په عقلي سیر کي زغرد سوی او خپله قوه یې د فلسفې په لار کي صرف کړې ده، په هیڅ نه دی پوهېدلی او په حیرت کي ډوب دی، دی وایي :-

ما چي نظر وکړ په ذرات په موجـــــــــــودات
ګول په جهان راغلم ترې به ګول درومم هیهات
یو څادر تر میان وي فهم پاتو سي له کــــاره
دا هونبره کیسي هونبره ادراك د ســـــماوات
هیڅ ولي نبي یې درست اسرار مـوندلي نه دي

(c) ketabton.com: The Digital Library

لويه كارخانه ده كه وگـوريږ كـــــــائنات

حيرت خو په حقيقت كي د فلسفې پای او نتيجه ده، له سقراطه تر ابن سينا پوري ټوله و پاخه مقام ته د فلسفې په دغه ځای كي رسېدلي دي، خان د دغه حال په بيان كي څرګنده ويناوي لري، مثلاً وايي :-

حيران يم نه پوهېږم چي زه څه يم څه به سم
له كومه يم راغلی بيا به كوم لوري ته ځـــم
جهان يو كټوری سو زه په مثل د مېږي يم
حيران پكي جاروزم لاس و پښې پكي وهم

تر دې لا لوړ يو ګام ورهيسته خوشحال خان په فلسفي ژبه د دنيا حقيقت داسي ښكاره كوي :-

دنيا وته چي ګورم كاروبار ته د وګـــــــړي
د اوړكيو تماشې دي زه يې هم ورسره كړم

د ژوندون فلسفه :-

د ژوندون اسرار خو كماهي چا نه دي موندلي، او د فلسفيانو د پلټني پای لكه لوړ چي مو وويل، دغه حيرت او ناپوهي ده، مګر د ژوندون د تېرولو او ډول په باب كي هم پوهان مختلف او ډول ډول آراء لري، كه په لنډو الفاظو سره ووايو، فلاسفه په دغه موضوع كي دوې ډلي دي، لومړۍ هغه ډله ده چي د نفي د خوا طرفداران دي يعني د ژوندون پر ځای يې مړينه مدنظر ده، دوی د ژوندون د ترخو او مشكلاتو په مقابل كي تېښته كوي، نه ټينګار، دا هغه مقام دی چي زموږ په اشنا الفاظو كي بېخودي ورته وايي، دوهمه ډله هغه پوهان دي، چي په تنازع للبقا قايل دي او دنيا د زيار او جهد ميدان ګڼي، او وايي چي د انسان ښېګڼه په دغه كي ده چي د مادې په تسخير كي تل جګړه او زيار وكړي.

د لومړي فكر ستېه په زاړه يونان كي افلاطون او د ده ملګرو اينښې وه، او په اوس عصر كي دا فكر د قنوطي او متشائم پوهانو خاص بيا د بدليدونكو مشر شوپنهاور له خوا په نوي ډول او نوې ګېڼه راوتلې ده.

د دوهم فكر سيله كوونكي خو د يونان د يمقراطي او ماديون پوهان وه، چي په نوې دنيا كي كانټ د دغه فكر روزونكی او نيتشه يې په مقابل كي د نفي كوونكو قنوطي پوهانو خپروونكی دی، دا ډله د اثبات او جهد للبقا پر خوا دي، او نيتشه د ژوندون فلسفه د اقتدار پر غوښتنه بنا كوي، د انګليسي ډاروين د نشو و ارتقاء فلسفه خو هم پر دغه اساس ټينګه ده او د ژوندون له پاره جګړه د ده د مادي فلسفې اساس دی "ته له دغه ځايه ولاړ سه چي زه دلته كېنم" دا مسلك د خودۍ او ځان ځانۍ طرفدار دی، او نن ورځ هم په دنيا كي دغه فلسفه پر مختللې ده، ملل هم لكه افراد، خپلواكي غواړي، او د بل چا اقتدار چي د خودۍ نافي دي، له ځانه اړوي.

د المان قنوطي فيلسوف شوپنهاور وايي چي : ځان ځاني اصل او ستېه د ټولو ناورينونو او ويرونو ده، تر هغو چي سړی ځان د ژوندون مركز ګڼي، راحت ته نه سي رسېدلای، دی وايي چي ژوندون او د ژوندون خواهش يو غم دی، نو تر هغو چي دغه خواهش ورك نه سي غم هم نه وركيږي، نو په حقيقت كي غم ثابت او اصل دی، خوښي د غم له لړوالي څخه مينده كيږي، په شاعرانو او ويونكو كي خو د دغه دواړو مسلكو طرفداران سته، مصلاً ابوالفرج روني وايي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

عنقای مغربست درین دشت خـــــرمی

خاص از برای محنت و رنج است آدمی

فردوسي د دې بلې خوا عقاید داسي وايي، او جنګ اساس د حيات ګڼي :-

اگر خود نزادی خردمند مرد

نبودی ورا روز ننگ و نـــبرد

حکيم سنايي دا ميدان د تنازع للبقا په دې ډول عارفانه تنقيد او تصوير کوي :-

این جهان بر مثال مرداریست

کر گسان گرد او هـــزار هـــزار

اي مر آن راهمی زند مـــخلب

آن مر این را هـــمی زند منقار

که دې دوو فلسفو ته په غور وګورو، راښکاره به سي چي حقيقت په اعتدال کي دی او امر په قرار د اسلامي مسلك بين الامرين دی، د دې زمانې په پوهانو کي د هند مشهور اديب او فيلسوف علامه اقبال چي د اروپا د فلسفې مکاتب يې لوستي او يو محقق سړی دی، ده اسلامي د ژوندون فلسفه غوره کړې ده، چي اعتدال او صراط مستقيم دی، اسلام که څه هم له يوې خوا دنيا فاني ګڼي، او حب د دنيا د ټولو خطاوو سر بولي،"حب الدنيا رأس کل خطيئه" اما په عين زمان کي مسلمانان په جد او جهد سره هم امر کوي، ولي چي اساس د حيات دغه جهد دی، نو اسلام خو نه لکه ماديون يوازي دنيا د تنازع للبقا ميدان بولي او نه لکه رهبانيون او قنوطيون د دنيا په نفي او ترك امر فرمايي، بلکي امر بين الامرين دی، او سعادت هم په اعتدال کي دی.

د دنيا وراني خو لکه په رهبانيت کي چي ده دغسي هم په ماديت کي ده، رهباني د جد او جهد ميدان ته نه راځي، مادي تل پر دنيا سري اتري ولاړ وي، د نن ورځي مدنيت وراني چي پوهانويني، هم د ماديت له افراطه څخه ده.

اسلام نه په رهبانيت او نفي انسان و کښته والي ته بيايي، چي لا رهبانيه فی الاسلام او نه يې په دنيا کي داسي غوټه کوي، چي پای يې جګړه او ورانی سي، (اعدلوا فهو اقرب للتقوی). علامه اقبال دغه اسلامي فلسفه چي په حقيقت کي اساس د ټولو ښېګڼو ده په دې ډول په دوه بيت کي ښه ادا کوي :-

تنی پیدا کن از مشت غـــــباری

تنی محکم تراز سنگین حصاری

درون اودل درد آشـــــــــنایی

چو جوئی درکـــنار کـــوهساری

زموږ پښتون فيلسوف خوشحال خان په دې باب کي خورا پخه فلسفه لري او نظريات يې ډېر صائب دي، علامه اقبال خو د فلسفې دغه جګ مقام پسله ډېرو ويلو او لوستلو څخه ميندلی دی، د برلين او لندن د فلسفې مکاتب يې غوښتي دي، وروسته نو د مشرق په ټولو فلسفو کي ګرځېدلی دی، مګر زموږ پښتون نامتو سردار خو د پښتنوالي په فطانت او پوهي دغه حقيقت ښه ليدلي او ويلي دي، د پښتونخوا په لويو غرو کي يې د يونان او عربو او اروپا د فلسفې لب لباب ميندلي او ږغولي دي.

(c) ketabton.com: The Digital Library

موږ به لاندي د ده مهم افکار په دغه موضوع کي د فلسفي لنډ لنډ وښیو، پسله دغه څخه به نو تاسي پخپله دې پښتون ته د یوه نامتو فلسفي او مفکر لقب ورکړی .

د خوشحال خان د ژوندون فلسفه هغه د اعتدال فلسفه ده چي د نبوت له مشکوه اقتباس سوې ده، ځکه نو خورا پخه او ټینګه ده.

شوپنهاور وایي : "اویا کاله کیږي چي زه فکر وهم، اما بېله دې مي بله نتیجه نه ده اخیستې، چي انسان د دې له پاره دی، چي په ویر او ناورین کي به مري". خان وایي :-

خلق واړه د اندوه په دریاب ډوب دي
کله کله له دریابه ســـــــــر بلند کا

دا هغه فکر دی چي ښادي او خوښي د ویر لړوالی بولي، خلق د ویر د دریاب څپو اخیستي دي، خوښ او مسرور خلك داسي دي، لکه مفروق چي کله کله له اوبو سر راوباسي، بل ځای وایي :

ما په دا جهان کي غوښته مونده نه سوه
که په بل جـــــــــهان پیدا سي خرمي
چي په هیڅ ساعت خالي نه وي له غـمه
مــــــــــګر غم لره پـــــیدا دی آدمي

بل ځای دا فلسفه په دې ژبه څرګندوي :-

خواره حــــــــــیرانه بني آدمه !
چي دي خمیر دی خاوري له غمه
یو دم که وخـاندې په دا دنیا کي
پیا دي ژړا وي په څـــو څو دمه

خوشحال خان ویر د انسان په خټه اخښلی ګڼي، او په دغه نظریاتو سره دی د بدبینۍ او تشائم د مسلك Pessimism ملګری دی، دی دا هم وایي چي ویر د ژوندونه سره لازم دی، ځکه چي که ویر نه وي، خوښي به هم نه وي، د ترخو په سبب د خوږو قدر ښکاره کیږي :-

په باغ کي خلك په مېوه شخوند کا
په خوله کي هره مېوه خپل خوند کا
ترخه هم ښه دي په دا جـــهان کي
د خوږو قدر ترخه څرګـــــــــند کا

دا ګویا د ده د نظریې یو فلسفي او ظاهري تعلیل او برهان دی.

دا خو د خان نظریات وه په غم کي، مګر سره د دې هم خان په دنیا کي د کار او عمل یو جدي روح لري، او د مادي دنیا د انسان له پاره د زیار او جهد یو ارت ډګر ګڼي.

په دې ډول دی په بین الامرین قایل دی، په یوه خوا کي مفرط نه دی، د ده حیات که څه هم په ډیرو آلامو لړلی او ډېر ناورینونه پر ورغلي دي، سره د دې هم د ده د جهد روح نه دی مړ، او د نړۍ د څپو سره د مېړاني مقابله کوي، له

(c) ketabton.com: The Digital Library

دغه بیته د ده د پښتنوالي عملي روح ښه ځلیږي :-

د جهان غمونه ټوله پکي ځای ســـول

شکر دا چي زړه مي لوی راکړوما هم

خوشحال خان د زماني د حوادثو سېلۍ ته داسي دی لکه غر، چي هیڅکله نه ښوري او نه اثر پر کولای سي :-

د عالم ډېري خبري لور په لور توري لښـــکري

زړه مي نه خوځي له ځایه غر خو هسي وي کنه

د هر شاعر کلام د ده د اخلاقو او زړه او د ده د نفسیاتو هنداره ده، فقط دغه یو بیت کافي دی چي زموږ د فیلسوف او پښتون ادیب د پښتنوالي ثبات او د زیار او جهد فلسفه دي څرګنده کي، نو یې لنډه دا ده چي خان د ژوندون فلسفه یوازي غم او درد او نری والی نه بولي، او نه یوازي د تنازع او جګړې پر خوا دی، بلکه یوه معتدله فلسفه یې غوره کړې ده، چي و تحقیق ته نژدې ده.

صوفي خوشحال خان:-

د تصوف په تسمیه او اساس کي پوهان ډول ډول افکار لري، حضرت معروف کرخي یې د رباني حقایقو تعقلً او قشمیري یې د "انتهایي حقیقت پوهنه" بولي[۲۸]. په اصل کي خو متصوفانه افکار په ټولو زړو ملتو کي هم وه، د هند ویدانت او د نوي فلاطونیت د فلسفې افکار خو اکثر د تصوف سره سموالی لري، فلسفه او تصوف تر دې اندازې سره ګډ دي چي د تصوف نوم هم ځیني علماء له سوف مشتق او معرب ګڼي، ابوریحان بیروني (٤٤۰ هـ وفات) لیکي :

"هذا رای السوفیه، و هم الحکماء، فان السوف بالیونانیه الحکمه و بهاسمي الفیلسوف پیلاسوپا ای محب الحکمه و لما ذهب فی الاسلام قوم الی قریب من رأیهم سموا باسمهم ...[۲۹]"

حکیم عمر خیام بلخي وایي : چي اهل تصوف په تفکر او اندېښنه سره د معرفت غوښتنه کوي، د باطن تصفیه، د اخلاقو تهذیب، د نفس نامانته پاکي، د طبیعت له تورکنو څخه کوي، چي دا لار دمعرفت له پاره تر ټولو ښه ده[۳۰]، حضرت امام غزالي هم خپل وروستنی تحقیق او سمه لار تصوف ګڼي[۳۱]. نو تصوف یو مسلك دی چي اسلامي پوهان وایي، په قرآن عظیم کي چي هر ځای د کتاب سره لفظ د حکمت راغلی دی، مطلب پکي دغه پاك مسلك دی[۳۲]، په سورهْ بقره کي دي "و یعلمکم الکتاب و الحکما" په حدیث شریف او سنت نبوي کي د ایمان سره احسان ذکر سوی دی (لکه په صحیح بخاري ابواب الایمان کي) حضرت شاه ولي الله صاحب دهلوي محدث وایي، چي په احسان کي مطلب اسلامي تصوف دی[۳۳]. ځیني پوهان تر ډېري پلټني وروسته په دې قایل دي چي تصوف پر دوه ډوله په مسلمانانو کي راغلی دی، یو فلسفیانه تصوف دی چي د اسلام اکثر حکماء او پوهان په دغه ډله کي دي، لکه ابن سینا، فارابي، خیام او د اخوان الصفا لیکونکی، چي د دوی فلسفه د اشراقیت او د نوي فلاطونیت له مدرسو څخه اخیسته سوې ده[۳٤].

دوهمه ډله د اسلامي او دیني تصوف والا ده، چي دغه ډله هم څه نه څه فلسفي افکار لري، مګر استفاضه و استفاده یې له مشکوه د قرآن او سنت نبوي ده، اسلامي عرفاء ټوله په دغه ډله کي شامل دي چي مشران یې حضرت امام غزالي، شیخ محی الدین عربي، حضرت ابن تمیمه، حضرت مولانای رومی (بلخي) او نور مشاهیر عرفاء او متصوفین دي.

په عربي او پارسي ادب کي خو د دغو دواړو مسلکو خاوندان لیدل کیږي او تصوف د پارسي ادب روح دی، شبلي

(c) ketabton.com: The Digital Library

نعماني وايي چي تر تصوف دمخه پارسي ادب يو خالي کالبت و[۳۵]، لومړی حضرت شيخ عطار او مولانای رومي او نورو شاعرانو تصوف په پارسي ادب ګډ کی، چي تراوسه پوري تصوف د ادبياتو روح دی.

په پښتو ادبياتو خو هم لومړۍ ابتداء سوې ده، د پښتو د شعر لومړۍ نشو ونما ادبي ارتقاء د مغولي اکبر پاچا له عصره شروع کيږي، په دغه وخت کي په هند او ايران کي د تصوف مسلك غالب و، او د ننګرهار او اټك په پښتنو کي يو سړی و، چي بايزيد بن عبدالله نوميدی، او اصلاً د کندهار له خوا او وروسته په اورمړ کي د کاڼ کورم ميشته سو، دا سړی وروسته په پير روښان مشهور سو، او ډېر مريدان يې وميندل، د اکبر پاچا له صوبدار سره يې سخت جنګونه وکړل ، دا سړی يو کتاب هم لري، چي خيرالبيان يې نوم دی، او اقوال يې ټوله متصوفانه دي[۳۶].

پير روښان په هند او ايران او تورکستان کي ډېر سفرونه کړي وه، د ده عقايد و باطنيه او قرامطه ته مايل دي، او لکه اخوند درويزه چي ليکي ده په پښتو په پارسي په هندي اشعار ويلي او خپل افکار يې پکي راوړي دي[۳۷]. پير روښان په پښتو او پښتو ادب کي افراطي او فلسفيانه تصوف افکار داخل کړه، او اخوند درويزه هم د ده په مقابل کي مخزن الاسلام او ارشاد الطالبين او تذکره الابرار کتابونه نشر کړل، د پير روښان شاګردانو هم ټوله تصوف په پښتو کي داخل کړه، ميرزا انصاري چي يوسفزی و، يو کامل ديوان د تصوف په پښتو جوړ کړ[۳۸] تر دوی وروسته نو تصوف هم د پښتو اشعارو، يو مهم ټوك سو، او ټولو شاعرانو پر دغه موضوع څه څه ويلي دي، لکه عبدالرحمن، حيمد، عبدالعظيم، ارزاني او نور ...

د خوشحال خان تصوف :

خوشحال خان په تصوف کي ښه ويل او خواږه اشعار لري، د ده تصوف اسلامي دی، که څه هم کله کله د فلسفي ګراني ويناوي او غامض بحثونه هم کوي، مګر د افراط له خوا څخه ځان ګواښي، خوشحال خان په طريقت کي د شيخ رحمکار مقلد دی، او د ده تصوف هم لکه چي له دغه مشعله روښيږي، دلته به موږ د خان ځيني متصوفانه افکار وليکو :

د جمال مشاهده :

د عرفان او تصوف په اساس کي د قدرت د جمال ننداره ګڼه ده، عارف د دنيا مختلف مناظر ګوري، او د هر يوه څخه د عرفان او تحقيق برخه ټولوي، په قرآن عظيم کي چي ډېر ځايونه د قدرت د آثارو د مشاهدې ارشاد سوی دی، د ارشاد د هدايت سټه ده، (وفی الارض آيات للموقنين و فی انفسکم افلا تبصرون "الذاريات ۲۰ _ ۲۱").

دا دنيا يوه ښکلې دنيا ده هر شی يو نظام او تناسب لري، عارف چي هر شی ويني د حقيقت نور پکي ځليږي، او د جمال وړانګي ځني غورځي، عارف له مصنوع د صانع د قدرت مشاهده کوي، او له دغي لاري لوړ مراتب مومي، سعدي وايي :-

برګ درخـــــتان سبز در نظر هوشيار

هر ورقش دفتريست معرفت کردګار

دا مسئله په تصوف کي دومره عامه ده، چي هر څوك په يو راز تعبير په کوي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

زنده در عــــالم تصویر همین نقاش است
خواب غفلت همه را برده و بیدار یکی است

دا هغه مقام دی چي "الله نورالسموات والارض" کي ذکر دی، صوفي د دغه نور په ننداره کي دومره محوه کیږي چي پای یې حیرت دی، ابن فارض مصري وایي : "زدني بفرط الحب فیك تحیراً" !

خوشحالخان په دغه موضوع کي ډېر دمخه دی، دی لکه صوفیه انسان عالم کبیر بولي، او د انسان له پاره د ځان پېژندنه د معبود معرفت ګڼي،او په "من عرفه نفسهُ فقد عرف ربهُ" قایل دی، د کتاب په لومړۍ بدله کي وګورئ، خان د انسان د بدن عجائب یو یو ښیي، وروسته نو د معرفت فلسفه او د خپل تصوف سته پر ټینګوي او وایي :-

هر وېښــته چي په صورت باندي لیده سي
که پر خیر سي د شناخت ور به درته واز کا
خـــــــاص بنده د خدای هغه ګڼه خوشحاله
چي د ځـــــــــان په معرفت یې سرفراز کا

خوشحال خان د معرفت په دنیا کي بېله دغو ظاهري حواسو، چي د مادي خواص دي، یو بېل روح او بېل باطني حواس هم مني، چي هغه نو د معرفت وړ بولي، چي په هغو سره حقایق درك کیږي :-

عارفان د سر په سترګو ګوتي کېږدي
د خپل زړه په سترګو ګوري تماشا کي

دا دنیا د ننداري میدان دی، او له هري خوا د معرفت انوار اوري :-

په هر لــــــوري نوبهار دی غوړېدلی
سترګي وخوره جي به دا ننداره نه کا

خوشحال د مصنوعي له لیدو څخه د صانع قدرت مني، او په دې ډول استدلال کوي :-

که دي سترګي د عرفان سته مبارك سه
د ګلـــــــــزار په ننداره چي استقلال کړي
ګل ته هسي رنګ و بوی ورکــړی چا دی؟
د لاله د ګل چـــــــا هسي پاني لال کړي

د جمال په ننداره کي سړی حیرت ته ځي، او په پای کي له هر شي څخه د معرفت برخه اخلي.

په و تورو خاورو هسي حسن ورکا
زه حیران پاتو په صنع د خالق یم

خان په دنیا کي تر مادي قوت روحاني واك مهم ګڼي، او دا د تصوف فلسفه په داسي ژبه وایي :-

د صورت په زور قوت، غر نه ماتیږي
که خبر یې د کــــــوهکن په زور قوت

(c) ketabton.com: The Digital Library

چي د روح قــوت پيدا سي قمر شق کا
پر هر لــوري يې په مخ درومي نصرت

په دې بيتو کي د خان د تصوف افکار ښه څرگند دي :-

راسه وغـــــــــړوه سترگي
د جهان ننداره گــــــــوره
چي ښايست لري په ستوريو
د آسمان ننداره گــــــــوره
د دې خپل وجود په باغ کي
په هر شان ننداره گــــــوره
چي هر گل وته نظر کـــــړې
د باغوان ننداره گــــــوره

وحدت :

وحدت د تصوف روح دی، صوفي لومړی د نفس تزکيه او تصفيه کوي وروسته نو له ماسوی الله څخه ځان ژغوري، په هره اندازه چي د ده دغه عزلت او ليري والی له ماسوی الله څخه ډيريږي، هغومره د وحدت خوا ته نژدې کيږي، څو په پای کي په ټوله کائناتو کي بېله يوه (واحد) بل څه نه ويني، چي د نورو فنا راغله، نو د حق وجود پاته سي و بس. دا مقام په تصوف کي ډېر لوړ دی، صوفيان پکي ورك دي. منصور بن حلاج په دغه لار کي ځان بايلو، اوحدي کرماني وايي :-

پس باش يقين که نيست والله
موجود حقيق ســــــوی الله

د وحدت مسئله په تصوف کي لومړی د شهود په ډول وه، وروسته د وحدت الوجود په ډول سوه ، په دې بيت کي دا دواړه ډوله خلص تعبير سوي دي :-

هر چيز که نشان هســـــتی دارد
يا پرتو روی اوست يا اوست ببين

خوشحال خان هم د تصوف د دغو خوږو څخه برخه لري، د هغه وخت چي حقيقي جمال په هره خوا کي ويني وايي :-

که مسجد گــــورې کـــه دير
واړه يو دی نسته غــــــــير
يو مي بيا موند په هــر څه کي
چي مي وکــــــړ د زړه سير
هغه ځای په ســــــــير گرځم

(c) ketabton.com: The Digital Library

چي ترې نه رســـــــــــېږي غير
په احـول بانـــــدي يو دوه سي
ځـــــكه نسته باندي خـــــير
خوشحال يو ويني خوشحال دی
ورته ورك دی غــــير و زيـــر

د دنيا د پوهانو جدال، د فلاسفه و قيل و قال د حقيقت په لار كي ډير دي، ماديون يوې خواته ځغلي، عقليون بله لار اخلي، خوشحال خان دغه اختلاف د ناپوهۍ له پوله ګڼي او وايي :-

خلق ناديده دي په خبرو پسي ځـــغلي
جار تر عارفانو چي په حال دي پوهېدلي
دواويا مذهبه پكي هونبره قال و قـــيل
واړه سر هوا پخپل مطلب پسي دي تللي
واړه نور د لمر دی هم دننه هم دبانـــدي
هر چرته دا نور دی پر هر ښهر په هر كلي

په دې بيتو كي خوشحال خان د شېرازي حافظ هغه مشكل حل كړی دي چي دو اويا مذهبه يې ورك كړي :-

جنگ هفتاد و دو ملت همه را عذر بنه
چون نديدند حقيقت ره افسانه زدنـد

دا حقيقت چي حافظ يې ستايي، هغه حقيقت دی چي خوشحال خان يې بيانوي (واړه نور د لمر الخ) د عارفانو د عرفان پای دغه دی چي خان ويلي دي :-

يار مي هسي رنگ ځائي وكړه په سترگو
چي و هر لوري ته گـــــورم واړه دی دی

دا دی د رياضت او تصوف او مجاهدې او سير آخر، چي يوه بل عارف هم ويلي دي :-

در هر چه بنگرم تو پـــديدار بودهٔ
ای نانموده رخ تو چه بسيار بودهٔ

فنا :

فنا د تصوف مهم مقام او د سنگړو ډكه لار ده، څو انسان دا لار پرې نه كي د وحدت مقام ته نه سي رسېدای. شېخ عطار قدس سرهُ وايي : (التوحيد اسقاط الاضافات) ، صوفيان د ځان فناعين فنا بولي، او د (موتوا قبل ان تموتوا) مطلب هم دغه ګڼي ، فنا په مجاهده سره مونډله كيږي او ډېر زيار غواړي، چي انسان تر خپلو ټولو طبيعي خواهشو تېر سي، خوشحال خان دا د تصوف مقام داسي ښيي :-

همېشه كه ژوندون غواړې درته وايم
همېشه كوه د نفس سره جـــــهاد !

(c) ketabton.com: The Digital Library

خان د وحدت د لاري سلوك تر هغو نه مني څو سړی نفی د ماسوی الله ونه کي :-

بیا ها له یګانګي له حاله لاف کـړه
که د غیر اندېښني له زړه خرج کړې

بل ځای دا مجرا په دې ډول څرګندوي :-

که دا خپل صورت دي نیست په عشق کي نن کړی ای خوشحاله
بیا دي ځان د هستی لاف کړه وایه زه هم هســـت د ده یم

مړینه او ژوندون :

لکه چي نور انسانان مرګ ته د بیري په سترګه ګوري، بالعکس متصوفین بل نظر ورته لري، دوی مړینه عین ژوندون ګڼي، او وایي چي د انسان روح د عالم قدس سره کار لري چي بدن مړ سي، نو روح خپل مرکز ته صعود کوي، مولانای روم په مثنوي شریف کي دغه مسئله ښه اوڅاروي:-

این بقاها از فنـــاها یافـتی
از فنا پس رو چرا برتافــتی
در فناها این بقاها دیـــــده
بربقای جسم چون چسپیده

صوفیه تل د مړیني په ارمان ژاړي او خپل مرکز ته ارتقا غواړي :-

بشنو از نی چون حکایت میکند
وزجدائی ها شـــــکایت میکند
کز نیستان تامـــــرا ببریده اند
از نفیرم مرد و زن نالـــیده اند

خوشحال خان هم لکه پاخه صوفیان د انسان مرګ وصول د څاڅکي و یم ته بولي، او وایي :-

په څه شان راغلم په څه شان درومم
قطره چي بېله سي درومي بیا یم ته

ځکه چي په مرګ کي روحاني ارتقا ده، نو مرګ تر ژوندون ښه دی، ولي چي توره اوسپنه د هنداري په څېر رونېوي.

چار د مرګوتي معایـــــــنه ده
ښه تر ژوندونه هر آئـــــینه ده
ښن تېشه ماته کا آئینه سازه کا
چي تر تېشه نه ښه آئـــــینه ده

خپلوي او مینه :

تصوف د خپلوئ او میني دنیا ده د صوفي په نظر کي دنیا د قدرت د جمال مظهر ده، نو چي دی د حقیقت په

(c) ketabton.com: The Digital Library

سترګو وګوري، هر ځای د هغه جمال تجليات او انوار ويني :-

چشمی داری و عالم در نظر است
ديگر چه معلم و کـــــتابت بايد

نو ځکه د صوفي په نظر کي دنيا ټوله محبوبه ده، د هيچا سره دښمني نه لري ، حافظ په دغه مرغ د کونينو سره په روغه کي دی :-

زيمن عشق بکونين صـــــلح کل کردم
تو خصم باش و زما دوستی تماشا کن

خوشحال خان چي دې مقام ته راسي نو وايي :-

له دو اويا مذهبه سره به ســـــاز وکړي له دله
خوشحال که خبر سي په تحقـيق د عشق د کېشه

خوشحال خان له دغه متصوفانه فکره يو اجتماعي فکر هم مومي، او د بشر پر ګندو او د انسانانو پر ډول ډول اختلافاتو افسوس کوي، او
وايي :-

يو يې اصل سره دوه اويا مذهبه
خدايه څه بنی آدم فريق فريق سه

اخلاق :

د تصوف سټه اخلاق دی، تزکيه د نفس او سموالی د اخلاقو خو و صوفي ته لومړۍ وظيفه ده، خوشحال خان خو د اخلاقو و سمون ته ډېر اهميت ورکوي، د ده کلام اکثر اخلاق دي، رضا، قناعت، صبر، خاکساري، درويشي، انزوا، د وګړو چوپړ، په ورين تندي ژوندون، پټه خوله والی، تحمل او نور ټوله ښه اخلاق ده په خپل کلام کي ستايلي او توصيه يې په کړې ده، چي تاسي بې په مطالعه کي د کتاب ووينی.

پښتون خوشحال خان:-

هر ملت ځانته ځيني خواص او مزايا لري، چي هغه نو مايه د افتخار د ده وي، د هر ملت پسيکولوژي (روحيات) بېل دي او اخلاق او دودونه يې له نورو څخه جلا دي. چي په هغو سره پېژندل کيږي او په هغو اخلاقو سره لوړيږي، يا کښته کيږي !

د علم الروح پوهان خو دغه اخلاق او مزايا او ملي خواص د ملتو د ژوندون سټه ګڼي او وايي چي هيڅ ملت بېله خپلو ښېګڼو ژوندی نه پاتيږي:-

انما الامم الاخلاق ما بقيت
فـــان ذهبت اخلاقهم ذهبوا

پښتون خو يو اصيل ملت دی او هر کله پخپلو ملي ښېګڼو ژوندی دی، د پښتون ملت او ملي خواص ټوله پښتنواله

(c) ketabton.com: The Digital Library

بولي، او په پښتنو کي پښتنواله مخصوص اصول او قوانين لري، د پښتو لار د پښتنو زوړ اجتماعي ميرات دی، پخوانو پښتنو ټولو تر دغو اصولو لاندي ژوندون کاوه، خوشحال خان خو د پښتنو اديب دی، نو د ده کلام هم له پښتنوالي ډك دی، د پښتو او پښتنوالي خواص او مزايا خورا ډېر دي، چي جلا کتاب غواړي، مگر موږ دلته د خوشحال خان د وينا د پښتنوالي خوا ښکاره کوو:-

(۱) پښتون خو فطرتاً په اخلاقو او اجتماع کي عاجز دی، او بې ځايه کبر نه لري، مگر دا تر هغه وخت چي څوك د ده پر حقوقو تجاوز ونه کي، د پښتنوالي حکم دا دی، چي پښتون پر ځان باندي د بل تعرض نه سي منلای، خوشحال خان دا د پښتو لار داسي ښيي :-

که په تـــوره يې جواب ورکړې مردي ده
چي وجود دي څوك آزار کاندي په چوب

(۲) په گرانو چارو او مشکلاتو کي ټينگار او ثبات د پښتنوالي لوی رکن دی، پښتون سر بايلي مگر ميدا نه پرېږدي، خوشحال خان پخپله هم د دې ميدان زمری دی، ده اويا کاله په پښتنواله د ډېرو ناورينو سره د زمري په څېر مقابله کړې ده، دی وايي :-

پر جـــهان د ننگيالي دي دا دوه کاره
يا به وخوري ككرئ يا به کامران سي

دی دومره پر ځان ويسا او اعتماد لري، چي فقط ځان د ټولو مصائبو په مخ کي کافي گڼي :-

د مـــــــــزريو مړنتوب په لښکر نه وي
مې يې هر کله يوازي په خپل ځان سي

دی د مقصد په لار کي تر دې حده د زيار طرفدار دی :-

تر مطلوبه پوري شرط د رسېدو دی
که تـــــــــامه لار په وينو سي آلوده

پښتون د هر راز مشکل په مقابل کي نه ښايي چي د همت لار پرېږدي:-

که اسمان دي د مزري په خوله کي ورکا
د مزري په خـوله کي مه پرېږده هـــــمت

خوشحال خان د مغلو په مقابله ډېر ټينگار وکړ، په پای کي چي د هغو په لاس کېووت، هم د ده د پښتنوالي غرور او د نفس لوړتيا د هغو مظالمو نکړه ور ماته، بلکي له بنديخانې څخه د مغلو هم خپلو زامنو ته ډاډ ورکوي، د ده حماسي افکار دلته ښه څرگنديږي چي تاسي دا منظوم مکتوب ولولی:-

په مردن پـــــــــروادار نه يم
په زندان پروادار څـــــــه يم
اشرفخان دي راته کښـــــلي
څه خو خوښ په خط د ده يم
پنځه مياشتي يم په بند کي

(c) ketabton.com: The Digital Library

بابا ډېر ډاډه پـــــــــه زړه يم
زويه ما خو غم د تا كـــــــــړ
چي ته ښه يې زه خو ښــه يم
چي فلك سره ســــــــر باسي
په همت كي هـــــــغه زه يم

دا مكتوب په بند كي خان د خپل زوی اشرفخان په جواب كي ليكلی دی، خوشحال خان هغه زړه چي د مشكلاتو په مخ كي ولوېږي، د سره زړه نه بولي :-

واړه زړونه فراغت وي په ښادي كي
چي په غم كي مردانه سي زړه هغه

(۳) رشتيا :-

په پښتنواله كي رشتا ډېر اهميت لري، درواغجن ته پښتون نه ويل كيږي، خوشحال خان د رشتا په لار كي و هر راز تاوان ته ولاړ دی، كه څه هم په رشتيا كي خلك د ده سره ميرڅي كوي، مگر دی تر رشتيا نه تېرېږي :-

چي ځوان وم دا يم زوړ سوم په رشتيا رشتيا خبرو
عالم د ځان دښمن كړم كه دا عيب دی هم دي وي

خان د درواغجن خوله اصلاً خوله نه بولي، د ده په مذهب او د پښتنوالي له پلوه خوله هغه ده چي رشتيا وايي :-

چي دروغ تر خوله وباسي كله خوله ده
چي رشتيا تر خوله وباسي خوله هغه

(٤) ننگيالي توب او مېړانه :

ننگ او مېړانه هغه شيان دي چي د پښتنوالي ولي پكي ولاړي دي، كه دغه نه وي پښتنواله هم قطعاً نسته، پښتون د ننگي پر لار، سر وركوي اما بې ننگي نه سي منلای:-

په تور توپك ويشتلی راسې
د بې ننگۍ احوال دي مه راځه مينه

د پښتنوالي دا مزيت او د پښتنو دا خاصه هغه ملي مميزه ده چي د دوی ثانوي طبيعت گرزېدلی دی، د پښتون ژوندون چي په ننگه او پښتو او مېړانه، نه و، داسي ژوندون ژوندون نه بولي :

ورځه ورځه تر دكن تېر سه
د بې ننگانو تر ژوندون ښه دي مرگونه

خوشحال هم د ننگي د لاري لېونی دی، د ده كلام د پښتنوالي دا خاصيت په ښه ډول تشريح كوي، دی د پښتو د مېړاني حقيقی معرف دی، لكه چي وايي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

ننګيالي د ننــــګ له پاره
په هر څه لــــــګوي اور
سر په باد د ســــړي پرېوزه
چي يې نه وي ژوندون نور
چي په نام و ننګ اړ نه وي
که تل ژوي مــــخ يې نور
سر په دار لك سوی ښه دی
نه لك ســــــوی پر پېغور

د ننګ سره دا تړلې ده چي د سړي همت به لوړ وي، او طمع به نه لري، خوشحال خان هم د پښتنوالي د ننګ په دنيا کي ډېر مستغني دی، د ده په نظر خپله غېرکه تر سلطنت هم ښه ده :-

چي سړې شنوبې يې څښم په وخت د اوړي
بادشاهي د اورنــــــــګزېب زما غېرکه

خوشحال خان د پښتنوالي د زاړه عظمت او په هند کي د لودينانو او سوري پښتنو د شاهنشاهۍ په ياد هر وخت د حسرت اوښکي تويوي، او پښتنو ته د خپلو ورکو اخلاقو او ښېګڼو توصيه کوي :-

د بهلول او د شېرشــــــاه خـــبري اورم
چي په هند کي پښتانه وو بــــــادشاهان
شپږ اوه پېړۍ يې هسي پـــــادشاهي وه
چي په دوی پوري درست خلـك وه حيران
يا هغه پښتانه نور وه دا څـــــه نور سول
يا د خدای دی اوس دا هسي شان فرمان

پت په پښتو کي يوه جامعه کلمه ده، چي لو لمن لري، پښتون پر خپل پت سر ورکوي، خان وايي :-

سر دي درومي مال دي درومي پت دي نه ځي
د سړي د چاري کل خــــــــوبي په پت ده

يا :

چي د ننګ په چارو نر نه دی خوشحاله
که يې نر ويني په سترګو هــم ماده ده

يو وخت د خان زوی چي نظام يې نوم و، مړ سو، خان د ده مرثيه په (٦٠٢) مخ کي ويلې ده، اما ډېر افسوس کوي چي دا ځلمی کشکي د ننګ په لار کي مړ وای، ولي چي د تلتك مرګ د پښتانه له پاره پېغور دی:-

کشکي ځوان د پښتانه په ننګ کي مړ وای
نه چي ګور لره روان ســـــــو له تلتکه
چي د قـــام په ننګ کي ومـــړ هـــغه زويه

(c) ketabton.com: The Digital Library

په عالم کي د خـــــپل پلار غاړه کا لـــکه

نو په پښتنواله کي هغه مرگ چي د ننگي په لاره کي وي ډېر ښه دی.

خوشحال خان دنیا او ژوندونه ټوله ننگ گڼي، که پت نه وي ژوندون هم نسته، او د پته سره ژوندون که څه هم خوار وي، مگر ساری د پاچهۍ دی :-

جهان شرم نام و ننــــــگ دی

که دا نه وي جـــــهان ړنگ دی

چي خوشحال باندي ناستي کا

دا پــــــوزی نه دی اورنگ دی

(٥) بدائي او تمول :

په پښتنواله کي بډايي او تمول خاص د دغه له پاره ده چي نور استفاده څني وکي، بخل او کسکی په پښتو کي نسته، پښتون د ماله سره له دې پلوه مینه لري چي په نورو يې وخوري، خان خو هم اباً عنجد سخي او غني سړی و، ده د خدای کوټه مال ټوله د سخا په لار کي صرف کړی دی، دی وايي :-

چي گټل خوړل بخښل کا ځوان هـغه

چي توره لري د توري خان هـــــــغه

چي يې ته په گېډه وخورې حبطه سي

د مجلس سره چي خوړ سي خوان هغه

د خان په نظر کي بډای هغه څوك دی، چي د ده د ثروت گټه نور اخلي:-

دولتمن سړی هـــــــــغه بللی بویه

چي له سینده يې جدا د چا واله سي

خوشحال خان وايي چي زه د زرو دښمن يم، او يو گړی يې نه پرېږدم، ننگیالی سړی خو خپل دښمن د ځان تر مخه کوي، نو ځکه زر زما له لاسه تښتي :-

زه او زر ســــــره له ځایه غلیــمان یـــو

په جـــــــهان کي غلیمان سره رغــــيږي؟

چي غلیم د مړني په نظر کـــــــــــېوزي

نور يې زړه د ده و مرگ ته پرکـــــــــيږي

شاه زلمی به خپل غلیم کا تر ځان وړاندي

و نامرد و ته به سل حــــــــــيلې دريږي

... الخ ... ص ٤٧٨

دا وه ځیني خلص مواد چي موږ د پښتون خوشحال خان تر عنوان لاندي راوړه، ځکه چي دا مضمون ارته لمن لري، نو مو د اختصار په سبب لنډ کی، البته پخپله ويونکي به هم د خان په کلام کي د پښتنوالي ډېر مزايا مومي.

(c) ketabton.com: The Digital Library

توریالی او جنګیالی خوشحال خان :-

خوشحال خان محض ویونکی او یوازي شاعر نه دی، بلکي د ده د قول سره عمل او د ګای سره کړن ملګری دی، نو لکه دی چي په ویلو او شاعري او ادب کي، پلار او مشر ګڼل کیږي، دغسي هم په حرب او توره کي سردار دی، توریالي توب د پښتنو په خټه اخښلی دی، پښتون چي توریالي نه و، پښتون نه دی. پښتون د وسلې او توري سره ډېره مینه لري، معشوقه هم د عاشق په توریالي توب نازیږي :-

توري به نه کړي نو به څه کړي
چي دي شیدې د پښتنې رودلي دینه

پښتنه مینه د بې زړه او بې توري مین عشق پېغور ګڼي :-

له سپیني توري نه دي ترپلود
پر بېګنی در کړې خوله پښېمانه یمه

خوشحال خان خو حقیقي پښتون دی، نو ځکه توریالی دی، او دی د خپل عصر یو نامور عسکري قاید ګڼل کیږي، هغه جنګونه چي ده
د مغولو د شاهشاهی د لښکرو سره ګړي دي، مشهور دي، د ده
حربي او جنګي احساسات خورا تاوده او آتشین دي، او د عمر ډېره برخه یې په جنګو کي تېره سوې ده، او په اکثرو جنګو کي یې ټپونه اخیستي دي.

د خان کلام جنګي او حربي برخي لري، او د توریالي توب په ستاینه کي داسي ویناوي لري چي د پښتنوالي ترجماني یې کوي :-

کل ګټنه ده د تـــــوري
که کابل دی که کشمیر
مېړني دي چي یادیږي
په ســــــندرو هم په ویر

خان د حرب علمي روح لري، او هر ځای پخپله د خپل لښکر سره یو ځای په جنګ کي دربېږي :-

د تورو په میدان کي چي سودا وي د سرونو
هغه زمان مي ګوره تل به سور وي زما آس

خوشحال خان د جنګ په میدان کي د توري له پرهاره خوند اخلي، او دغه د مېړاني محك ګڼي :-

کله مېړني دي چي د توري په میدان کي
دی د تېرې توري په پرهار نه وي محفوظ

یا :-

چي څرګنده سربازي کــــــاندي د تورو
زه خوشحال خټك تر هسي هنر جار سم

(c) ketabton.com: The Digital Library

توريالی سړی هغه دی، چي د جنګ خوړې خبري او ساعت يې پر تريخ نه وي، بلكي د جنګ له ميدانه خوند اخلي، د خان د خوښۍ وخت خو هم د جګړې وخت دی :-

د خوشحال خټك خوښي په هغه وخت ده
چي بريښنا وسي د تـــــــورو او د غرو

خوشحال خان خپله ازلي برخه د توري ګڼي، او په دغه برخه ډېر خوښ دی :-

بله بخره به په زور له چـــــا وانخلي
د خوشحال بخره چي توره ده له ځايه

د پښتون زوی چي وزوکيږي، کلی او کور او قام ټوله په خوښ وي، په کلي کي د يوه مېړه د زيات توب د زيري نارې وسي، ټوله په دې خوښ وي، چي يو د توري مېړه مو زيات سو، دا ملي خصيصه د پښتنو پر توريالیتوب ښه دلالت کوي خوشحال خان دا ملي روح په دې بيت کي ښه ښيي :-

يا د ښو زويو ســــــندري دي د زوو
يا د توري په ميدان کي هوی های دی

د توريالي ملت په ملي اشعارو کي د دوی د حماسته احساسات او افكار ښكاره وي، د عربو اشعار دغه مزيت ډېر لري، شاعران يې خپل توريالیتوب ستايي (السيف والخيل والبيداء يعرفنی)، د پښتون شاعر خوشحال خان حماسي افكار هم د ده په وينا کي څرګنديږي، لكه چي وايي:-

لا په خوب کي په لــــړزه پرېوزي له كټه
چي د چا تر غوږ زما د توري شرنګ سي

يا :-

په هغه هنر کي ټينګ اوسه خوشحاله
هر هنر چي ســـــپاهي لري په زړه کي

يا :-

د افغان په ننـــګ مي وتړله توره
ننګيالی د زماني خوشحال خټك يم

د پښتنو په نظر کي تر دغه لوړه د پيغور خبره نسته، چي سړی له جنګه تښتي او مردك پر شا وخوري :-

هغه هيڅ مـــــېړنی نه دی
چي به توره په قفا خوري

توره او د جنګ قوه خو په هر وخت کي ښه ده، او ډېر عزت او اعتبار لري ، بشريت د دې قوې تابع دی، يو عرب شاعر وايي :-

السيفُ اصـــدق انباء من الكتب
فی حده الحد بين الجد و اللعب

خوشحال خان هم د توري د اقتدار ستاينه داسي کوي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

چي په توره ترکـــــــتازي کا
هغه هر کله کامـــــــګار دي
چي يې زړه نه وي د تــــوري
هغه زړونه څه په کـــــار دي
مور دي نه سي بانـــدي بوره
چي مېږونه د کــــار زار دي
څوك چي سته تر شرقه غربه
د تورزنو خــــــدمتګار دي

په بل ځای کي خوشحال خان خپل زوی ته داسي نصيحت کوي :-

که دي نقش د توري کښني راته غـــــوړ کړه
کامروا به سې هالـــــــــه له خپله کامه
ښه ځوانان به خپل هوډ پرېښږدې لـــه لاسه
که يې سر سي د خـــوني مزري تـــر زامه
که تل توري غشي خوري ماتي د جنګ وړي
مرد به سوړ نه سي په زړه له انتـــــــقامه

په دې رباعي کي خان د پښتنوالي جنګي روح ښه ښکاره کړی دی:-

زويه ورور مه سه چي ځـوانمرد نه وي
مرد د ټيکلي مــــــرد د نبرد نه وي
مېړه يې مه بوله ښځه پرې نوم کېږده
چي د جنګ غشی ورباندي ورد نه وي

چي مين پر وســــــله نه وي
مرد دي نه وايي خــپل ځان ته
لاس دي سره کا سترګي توري
ځان دي وجوړوي ځــــوان ته

خوشحال خان علاوه پر نورو جنګو تر خپل بند وروسته چي وطن ته راغی د عمر تر پايه يې د مغولو د لښکرو سره سخت سخت جنګونه وکړه او تر پايه د پښتانه په څېر د مغولو سره د خپلي آزادۍ له پاره وجنګېدی، او لوی لوی جنګونه د ده په قيادت وسوه، چي دی يې په خپله په يوه قصيده کي چي په ١٠٨٦ هـ کي يې په برمول کي ويلې ده، داسي شمېري : د تهتر په جګړه کي ده د مغولو[٣٩] زره عسکر قتل او تاراج کی، د ميرحسيني، د نوښار، د ګنداب، د خاپس جنګونه يې مشهور دي، تفصيل يې په ٥٩٢، ٥٩٣ مخو کي وګورئ. د دې حماسي قصيدې په پای کي خپل حربي احساسات داسي ښکاره کوي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

ساقي راسه ډكي ډكي پيالې راكـــــړه
چي د ميو په مستي كي سم ســــرشار
پښتنو زلميو بيا لاسونه ســـــــره كړه
لكه باز منگ لي سرې كا په خپل ښكار
سپيني توري يې گلگوني كړې په وينو
په اهاړ كي شگفته ســــــو لاله زار

خوشحال خان په حيث د يوه جنگي قايد، د مغولو پر لښكر باندي سخت يرغالونه كړي او خپل جنگي د پښتنوالي روح يې غليمانو ته څرگند كړي دي :-

تر اورنگ پاچا مي ويوست
تاو د بند او د زنــــــــدان
نقش مي كېناوه د تـــوري
په هندو په مســــــلمان

د ده نور حماسيات او عسكري افكار او جنگي كارنامې به د ده په كلام كي خاص بيا د قصايدو په برخه كي وگورو.

رند خوشحال خان:-

په مشرقي شاعري كي رندانه اشعار او فكاهي مضامين خورا ډېر دي، دا گويا د مشرقي شاعرۍ يو ټوك دی، په پارسي كي له زړو اديبانو څخه تر متأخرينو پوري اكثر داسي اشعار لري، چي كله كله تر رندۍ هم اوړي. د انوري اشعار په قدماوو كي د قاآني او جلال الملك او نورو فكاهي شعرونه ډېر دي.

په حقيقت كي خو شاعري د طبيعت ترجماني ده، شاعر قلبي واردات په الفاظو سره منظوم كوي، نو انسان خو مختلف احوالونه او اوضاع لري، البته په هر حال كي چي شعر ويلی سوی وي، د هغه حال تصوير دی، سعدي د انسان حال ښه بيانوي :

گـــــهی برطارم اعلی نشينم
گهی بر پشت پای خود نه بينم

د خوشحال خان په كلام كي هم رندانه او فكاهي مضامين ډېر دي، ممكنه ده چي ځيني خلك به يې دغسي اشعار خوښ نه كي، مگر موږ د دې له پاره دغه اشعار د ده له كلياته نه دي ايستلي چي يوه مكمله نسخه منځته راسي.

ځكه چي د ده اشعار هره خوا لري، نو البته هر څوك به پر "خذماصفا ودع ما كدر" كتنه پكي وكي، اما كه څوك دغسي اشعارو ته د عيب په نظر وگوري، نو به دا ادبي سهوه وي، ولي چي د هيڅ اديب كلام له دغسي شعرو څخه خالي نه دی، كه چا د مثنوي شريف قصې او د انوري، سعدي حتی د بيدل هزليات ليدلي وي نو به زموږ خوشحالخان هم نه پړوي.

(c) ketabton.com: The Digital Library

وطني خوشحال خان :-

د وطن مينه او د خپلي خاوري محبت لکه چي د انسان په خټه کي سته، پښتانه خو په خاص ځېر د وطن سره مينه لري، دوی متل کړی دی چي : " هر چاته خپل وطن کشمير دی".

خوشحال خان هم د خپله غره سره ډېره مينه لري د ده عمر د وطن د خاوري په ساتنه کي تېر سوی دی او ځان يې پر دغه خاوره وژلی دی. خوشحال خان ډېر وختونه د خپلي خوږې مېني په بېلتون ليري په هند کي تېر کړي او د وطن غوښتو په تور د وطن د غرو او ونو او گلستان په ارمان خورا د وير نارې وهي ، د ده زړه د وطن د مېني خوږمن دی، د بېلتانه سندري او کوکاري ځني خيژي :-

کـــه يو ځله مي رسيد وسي تر سينده
نور دي مه وينم په تورو سترگو هنده
نه به سترگي د سړي په ما خوږې سي
نـــه يې مــــاته په اوبو سي د چا تنده

خوشحال خان بېله خپله وطنه پر هيڅ ځای کي نه خوښيږي :-

د خوشحال د زړه خوښي نه سي بې سرايه
خپل وطن يې پر هــر چا باندي کشمير کړ

خوشحا لخان د هند له بنديخانې څخه خپل وطن ته داسي سلامونه او د زړه احترامات استوي :-

که گذر پر خيرآباد وکــــــــــــړې نسيمه !
يا دي گښت وسي د سرای د سيند پر سيمه
په وار وار سلام ځــــــــــما ورته عرضه کړه
ورسره ځما د لــــــــــــــــوريه څو تسليمه

... الخ ص ٢٣٧

خوشحال خان له بنديخانې څخه خپل د زړه اور او د بېلتون نارې او غلبلې تل وطن ته را استوي، او خپلي اوښکي د وطن په ياد بهوي :-

د ښو اوښي مي ويني سي ترې څـــاڅي
دا د تن جامه مي نه وي د اغـــــــوستو
دا غزل چي د خوشحال ورسي تر سرايه
ښه ياران به يې نارې وکا په لـــــوستو

وطن خو گران دی ولي چي هلته سړی زوکړی وي او د هغه ځای په اوبو او هوا لوی سوی وي، خاص بيا هغه وخت ډېر گران دی چي د سړي خواږه خپلوان او اشنايان هلته وي، يو عرب شاعر دا وطني فلسفه داسي ښيي :-

و من مذهبي حُب الديار لاهلها
وللناس فی ما يعشقون مذاهب

خوشحال خان هم دغه فلسفه په ښه ډول څرگندوي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

چي پکي خــــواړه يــاران دي
پېښور تر هر ديار ښـــــــــه
ښه په هند کي چــــنباگل دی
تر دا گل د وطـــــــن خار ښه
د سرای قدر نور چـــــا نه زده
په خوشحال دی تر فرخار ښه

خوشحال خان په هند کي اوسي، د دې ځای حيات د ده په نظر کي يو دوزخ دی، د وطن په ياد داسي ژاړي :-

نور جهان سقر سو باندي سرای دارالقرار دی
کله به خوشحال دارالــــــــقرار لره وردرومي

د خوشحال خان وطن د پښتونخوا يو سپېره غر دی که څه هم دا ځای نور څوك نه خوښوي، مگر د ده په نظر کي داسي قدر لري :-

د وطن وني چندڼ اگـــــــر دي
خاوري يې واړه مښکو عنبر دي
که سرای و نورو وته سنـــگړ دی
کاڼي يې واړه ماته ســره زر دي

خوشحال خان د مغولو د لښکرو او جگړو څخه په وطن کي ډېر په تنگ دی، د هغو د جهانگيرۍ حرص دا سپېڅلی پښتون په خپل غره کي هم نه پرېږدي، مگر دی د وطن حب دومره لري چي هيڅکله خپله خاوره غليمانو ته نه سي پرېښوولای:-

درزی لا گرز لري غچي ســـوزن لري
يو جمدر گوتې خوشحال خــيرن لري
کوچ يې آسان دی مشکل هيڅ نه دی
غم د يارانو درد د وطــــــن لـــــري

په دې ډول خوشحال خان يو حقيقي وطن دوست او پر مېنه مين پښتون دی :-

پښتني جوني دي زلفي باد ته نيـــــسي
چي شمال يې بوی راوړي په رنتبور کي

سياح خوشحال خان :-

خوشحال خان يو سياح او جهانديده سړی دی، دی په ټوله هند کي گرځېدلی او د مشرق په ډېرو ځايو کي يې سياحت کړی دی، د ده تجربه او توريالیتوب او ادبي اقتدار هم په دغه سبب ډېر دی، پخپله وايي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

کوم ملك دی له ما پاته چي مـــــي پل نه دی پر ایښی
هر ځای به ورته یاد کړم که څوك سته سیاحت کړونی

د ده اشعار اکثر په نورو ځایونو کي ویل سوي دي، چي دا نو د ده جهانگردي راښیي، مثلاً په (۱۰۸۰ هـ) کال چي دی په کابل کي و، یوه بدله یې ویلې ده، چي په (۱۳۷) مخ کي سته، هلته وایي :-

پوره زر اتیا کلونه په کـــــابل کي
دا غزل مي پر بیاض باندي تحریر کړ

په دغه ډول خان یو جهاندیده او سیاح سړی دی.

مؤلف او لیکونکی خوشحال خان :-

خوشحال خان که څه هم د عمر ډېره برخه په جگړو او کشمکش کي تېره کړېده، او د توري د میدان بریالی او نامتو قاید دی، دغسي هم په علم او ادب کي ښه نوم لري، دی د پښتو ژبي پلار گڼل کیږي، او ډېر کتابونه یې لیکلي دي، د ده کلیات او اشعار تر (٤٠) زرو بیتو پوري رسیږي او نور ډېر تالیفونه لري، چي اوس متاسفانه ورك دي. د اروپا مستشرقین تر سل جلدو پوري د ده تألیفات گڼي او مسټر راورټي یې تألیفونه (۲٥٠) بولي[٤٠].

خوشحال خان د پښتنو تاریخ لیکلی او پارسي انوار سهیلي یې په پښتو د عیاردانش په نوم ترجمه کړی دی، او یو جلد کوچنی کتاب یې متفرق دیني مضامین لیکلي دي[٤١].

خوشحال خان د یادداښتو کتاب هم لري، چي افضل خان د ده لمسی په تاریخ مرصع کي حواله ورکوي[٤٢]. دغسي هم ده فضل نامه (د توري او قلم پر نزاع) لیکلې ده، او فرخنامه او ریاض الحقیقت هم د ده تالیفونه دي، چي اوس بالکل کمیافت دي[٤٣]. نور د ده کتابونه او تألیفونه دا دي :

باز نامه : چي د باز او د ښکار بحث دی.

هدایه : له عربي څخه پښتو سوې ده.

آئینه : مذهبي ابحاث دي، له عربي څخه په پښتو.

دستورنامه : د بگړۍ په باب کي ده.

صحت البدن : حفظ الصحه او طب دی.

دغسي هم راورټي انگلیسي مستشرق لیکي چي خوشحال خان یو راز مختصر نویسي او رزم نویسي ایجاد کړې وه، چي فقط د ده په کورنۍ پوري مخصوصه وه، بل څوك نه په پوهېده او نوم یې "زنځیري" و[٤٤].

په دې ډول خان یو زبردست لیکونکی او مؤلف و، افسوس دی چي د ده آثار ورك سوي دي.

د علم او ادب کورنۍ :-

خوشحال خان یوازي د پښتو ادب خادم نه دی، بلکي د ده د ادبي مکتب شاگردان او د ده د کورنۍ افراد هم اکثر فاضل او ادیبان پښتانه وه، د ده زامن او لمسیان او نور د کورنۍ سړي ټوله د علم خاوندان او د ادب د میدان سړي وه، چي د پښتو ژبي و ادب ته یې لوړ لوړ خدمتونه کړي دي، راورټي وایي چي : د دې علمي کورنۍ ښځي هم ادیباني

(c) ketabton.com: The Digital Library

وې، او دېوانونه د شعر لري، د خوشحال خان يوه ښځه چي د اشرف خان هجري مور وه ، مشهوره شاعره او اديبه پښتنه وه، چي اشعار يې سته. د دې ادبي کورنۍ خدمات او علمي کارنامې ډېري دي، بهرام خان د خان زوی ښه ليکونکی و، پخپله خان وايي :-

عطارد دي نور قلم له لاسه کېږدي
چي په دا خوبي بهرام انشاء املا کا

نور د خان د کورنۍ مشهور ادباء او شعراء دا دي :

(١) اشرف خان :

هجري يې تخلص او د خان زوی دی، لوی د شعر دېوان لري، چي يوه برخه يې راورټي په ګلشن روه کي چاپ کړې ده، او د ده د شعرروڼه قريحه ښه ځني څرګنديږي، دی په ١٠٩٣ هـ کال د مغولو لښکرو په بېجاپور کي د دکن بندي کی، او پسله لسو کالو حبسه هوري د وطن په بېلتون کي مړ سو، دی وايي[٤٥] :-

بې وطنه تنها پروت يم په غـــــربت کي
نن له ما سره همدم د صـــــــنم غم دی
د هيواد اشنا په سترګو لــــــيده نه سي
که په خوب راته حاضر سي بس کرم دی
قاصدان له روهه نه راځي مدت ســــــو
ســــــــلام باد رارسوي منت يې تم دی

(٢) عبدالقادر خان :-

د خوشحال خان زوی دی، چي په پښتو کي ښه ويل او لوی دېوان لري، ده د سعدي ګلستان په پښتو په نوم د "ګلدسته" ترجمه کړی دی، او بحر خفيف کي يې د جامي يوسف و زلېخا هم نظماً ليکلې ده، د دغو کتابو يو څو برخي مسټر راورټي په ګلشن روه کي چاپ کړي دي. يوسف و زلېخا يې په (١١١٢ هـ) تمام کړی دی. مسټر راروټي د "پښتو شعر په انتخاب" کي دی د (٦٠) کتابو مؤلف بولي، د آدم خان او درخانۍ کتاب هم ده ليکلی دی. عبدالقادر خان مقتدر اديب دی، چي د خپلي کورنۍ روڼ ستوری ګڼل کيږي، دی وايي :

زه خټك د يار په غم تازه ســــــوم
غوريه خېل رحمان که سو ورځني سترړی

(٣) صدر خان :

د خان زوی و، تخلص يې صدر دی، دېوان هم لري، د نظامي خسرو او شيرين يې پښتو کړي دي، دی د عشق يو سبق د دنيا او مافيها له پاره کافي ګڼي :-

د عشق يو سبق کافي دی
نور د کل جهان دفتر هيڅ

(٤) سکندرخان :

(c) ketabton.com: The Digital Library

د خوشحال خان زوی دی چي د مهر او مشتري مثنوی يې ليکلی، او د دېوان خاوند دی، دی وايي :-

مغني ګوتي په زېږ ږدي پـــــــــه بم هم
هم ساقي ســـــــــته هم بهار و صنم هم
که ناستي د يار د کوی په خاورو مومي
باغ بهار د سکـــــــــــندر دی ارم هم[٤٦]

(٥) ګوهرخان :

د خوشحال خان زوی او خاوند د دېوان يو ښه اديب دی.

(٦) افضل خان :

د اشرف خان زوی دی چي تاريخ مرصع يې ليکلی دی، بل تأليف يې علم خانه دانش او بل کتاب يې اسم کوفي دی[٤٧].

(٧) کاظم خان :

متخلص په شيدا چي د افضل خان زوی او د خوشحال خان کړوسی دی، شيدا هم د دېوان خاوند او مبتکر اديب دی، چي په (١١٣٥ هـ) کال زېږېدلی او په کشمير او سرهند او رامپور کې عمرونه تېر کړي دي، شيدا خوږ کلام لري، او د هند د محبوبانو ستاينه داسي کوي :-

په هندي اداء يې وکړې په ما چـاري
زه شيدا په زړه ساده د روه افغان يم

(٨) علي خان :

هم د خوشحال خان له کورنۍ څخه دی، لوی دېوان لري، زبردست شاعر دی، دا بيت له ده دی :-

زه درېسي درست شپه پټ ژاړم لـــکه پرخه
ته سبا خندان لکه ګل واز ګرېوان د چا يې؟

لنډې دا چي له دغي کورنۍ څخه د پښتو زبردست او پياوړي اديبان وتلي، او هغه خدمت چي دې کورنۍ پښتو ته کړي دي، بل چا نه دي
کړي.

د خوشحال خان ادبي شهرت :-

خوشحال خان د پښتو شعر پلار او لومړی استاد ګڼل کېږي، خوشحال خان يوازي پښتانه نه پېژني، بلکي د اروپا محققين او پلټونکي پوهان يې ښه پېژني، په ټولو کتبخانو او علمي ځايو کي د ده دېوانونه سته، او څو تنو د ده وېناوي پخپلو ژبو ترجمه کړي دي.

(c) ketabton.com: The Digital Library

اسلامي انسکلوپيډيا د ده په باب کي داسي ليکي :

"خوشحال خان توريالی او شاعر او مشهور خان و، د ده اشعار له وطنخواهۍ څخه ډك دي ... ص ۹۷٦ ج ۲".

دارمسټر فرانسوی مستشرق وايي : "خوشحال خان د توريالي توب او شعر روح ګډ درلود".

ابرهام ګريرسن انګليس وايي :

"خوشحال خان د خټکو توريالی مشر و، د ده شعر نسبت و نورو شاعرانو ته ډېرخوږ دی".

راورټي وايي :

"خوشحال خان د پښتو ډېر مشهور اديب دی، د ده اشعار په اروپا کې ډېر خوښ سوي دي، او قدر يې کوي".

سی ای بيدولف د ۱۷ قرن په اشعارو کي ليکي :

"خوشحال خان ډېر استعدا او فوق العاده پوهه درلوده، هيڅ مضمون نه دی پاته چي ده په شعر کي نه دي ويلي، د ده اشعار د وطن خواهۍ خوا لري، د حرب، عشق، مذهب، اخلاق او فلسفې څخه ويناوي کوي".

دا وه د اروپا د پوهانو افکار نسبت و خان ته، په پښتو کي د ده شهرت او ادبي منزلت پخپله پښتنو ته ښه اوڅار دي، تر دې حده چي د ده ويناوي د عوامو په خولو کي اوس د متلو پر ځای ويل کيږي، مثلاً :

مه خوشحال وای مه خټك وای مه خاني وای

چې په لاس کي مسـلی وای خو ځوانی وای

وفات او وروستنۍ وينا:-

خوشحال خان د عمر په آخر کي چي ډېر سپين ږيری سو، اېرېدو ته ولاړ، او عزلت يې وکړ، چي عمر يې (۷۸) کالو ته ورسېدی په ۲۸ د ربيع الاول (۱۱۰۰) هجري کال سم له (۱٦۹۱ ع) کال سره په ډېره ناکامي وفات سو، او پخپل مسکن کي چي سرای نوميږي د لوړو غرو په لمن کي ښخ سو (٤۷)، د خوشحال خان وروستنۍ وينا او آخرنی وصيت دغه و :

"ما هلته ښخ کړئ، چي د مغولو سيوری مي پر خاوره ونه سي، او د مغولو د سپرو د پښو ګرز مي پر هديره ونه لوېږي".

د هند فيلسوف علامه اقبال د پښتنو د دې نامتو مشر او اديب او فيلسوف دا وصيت په دې ډول نظم کړی دی :

کهول تجهـ سی ای همنشين دل کی بات
ده مدفن هی خوشحال خان کـــو پسند
اړا کر نه لائی جهان باد کـــــــــوه
مغل شهسوارون کی ګرد ســـــــمند

خاتمه :-

خوشحال خان دا ډيري پيړۍ کيږي چي تر خاورو لاندي دی، مګر د ده نوم ژوندی دی، او هيڅکله نه مري، ده پښتنو ته د مليت لار ښوولې ده، ده د پښتنو مړه ژبه ژوندۍ کړې ده، د ده پښتنوالي په نوم قرباني کړې ده، دی د پښتنو

(c) ketabton.com: The Digital Library

لومړی توريالي او عالم او فيلسوف او اديب او ملي سردار دی، که پښتنواله نه وي مړه، که پښتون ژوندی وي، که دا خاوره د پښتانه په نوم يادېږي، د خوشحال خان په نامه به د افتخار ځلي درېږي، او د پښتنو ځلمی نسل بې په نوم افتخار کوي، او په خوشحال خان به وياړي.

ما دا کرښې د دې ښاغلي په نامه وليکلې، ګوندي ځلمي پښتانه يې ولولي، او د ده روح ښاد سي.

رحماً الله عليه رحماً واسعاً

همېشه به پرې نارې وي د بلبـــــــلو
دا چي ساز کړ نن خوشحال په ويل باغ

پارسي اشعار :-

خوشحال خان په پارسي کي هم روانه طبعه لري، او خواږه اشعار په دغه ژبه کي وايي، مګر د مليت په مينه دی پښتو شعرونه غوره کوي، لکه چي په خپله وايي :-

پارسي شعر مي هم زده سليقه لـــــــــرم د واړو
د پښتو شعر مي خوښ سه هر څوک خپل ګڼي ښاغلي

خوشحال خان په پارسي شعر کي کوهی يا روهی تخلص کوي، د ده ډېري پارسي بدلي سته، موږ له پاره د نمونې د ده څو بدلي دلته رانقل کوو:-

پير ما از می پرستی تــــــوبه فرمايد مرا
الله الله وقت گل اين توبه مــــــيشايد مرا
هر که از نـــــــــظارهٔ روی بتان منعم کند
پند او گـــــــــيرم بدل در دل نمی آيد مرا
شوق زلف يار دارم برجنون خـــــويشتن
خودگواهی ميدهم زنجير می بايد مـــــرا
غم چو آتش دل سمندر وار ميرقصد درو
راستی جز غم کنون خاطر نياســـايد مرا
ازجفای خار بلبل برنميــــــــــگردد زگل
چون جفايش بيش بينم مهر افزايد مـــرا

نام لبت گرفتن شيرين کـــــــــــند دهانرا
خوشوقت آنکه بوسد پيوســـــــــته آن لبانرا
درد درون دلرا گر درکــــــشم بـــــــپوشم

(c) ketabton.com: The Digital Library

لیکن چه چاره سازم این چشـــم خون فشانرا
هر گفتگو که باشد جز ذکــــــر روی آن بت
نامردم ار نه بندم زان گفتــــــــــگو زبانرا
مجنون ذکر لیلی فرهـــــــاد و ذکر شیرین
در پیش شان چه خوانی صدگونه داستان را
نوبهار و می و معشوقه و جامست اینجـــا
زهد و پرهیز و ورع را چه مقامست اینجـــا
قصه کوتاه که در مذهب ما ای صوفـــــی
غیر می هر چه بود جمله حرامست اینجـــا
یا رب آن مغبچه؟ را هیچ گزندی مرســـان
که برویش نگران خاص و عوامست اینجا
پیشم از مشك خطادم مزن ای باده فروش
که پر از نگهت آن زلف مشامست اینجـــا
شاه من تند مران رخش که بس مردم شهر
بهر نظارهٔ تو بر در وبامست اینجــــــــا

ازو دل برگرفتن کارمـــــــــن نیست
که از جان سیر گشـتن کار تن نیست
چمن را گر چه گلها بس شــــگرفست
ولی همچو رخت گل در چــمن نیست
مرا گوئی وصــــــف دهـــــــانم
چه گویم چون درو جای سخـن نیست
من وسودای رویت تا که هســــــتم
اگر چه خود ترا پروای من نــــیست
چرا خوشحال را پرسی که چـــــونی
مگر از چهرهٔ او مـــــــــبرهن نیست

حدیث روی او بامن بگوئید
به بلبل از گل و گلشن بگـــــــگوئید
نه آن چشم و نه آن مژگان نه ابروست

(c) ketabton.com: The Digital Library

بلای دین و جان و تن بـــــــگوئید
ز ســـــــــیل اشك من پروا ندارد
دلست این سنگ و یا آهن بـــــگوئید
شب وصــــــل است مو آنجا نــمانده
تو کی گنجی به پیراهن بـــــــگوئید
ز لعل شــــــــکرین او نـــــــباتی
بکــــــوهی میرسد من من بـــگوئید

نیست دمی که نرگست فتنه بپا نمیـــــکند
نیست شبی که دیده ام بیتو ژرا نمیـــــکند
آنچه رو لعل تو کند آبحیات کی کــــــــند
آنچه روز لف میکند مشـــــك خطا نمیکند
نگهت زلف مشك بو میـــــــطلبم به آرزو
چون کنم این ترحمی باد صبا نمیـــــکند
وقت بهار میرود بلبل خوشنوا بخــــــــوان
دور نشاط گل چو عمر هیچ وفا نمیـــــکند
روهی و جور مهوشان درد و بلای عاشقی
لذت درد یافته یاد دوا نمیـــــــــــــکند

لطف بی حد و بی عدد کــــــردی
اینکه قتلم به تیغ خود کــــــردی
تیغ تو آب زندگـــــــــانی داشت
کشتی و زنده ابد کـــــــــــردی
دل زمن خواستی و جــــــان رادم
جان من باز گـــــــو که بد کردی
چه شرابیست اینـــــــکه روهی را
بیکی جرعه بی خرد کــــــردی (۴۸)

(c) ketabton.com: The Digital Library

لمن ليكونه

۰۱ متاريخ مرصع، حيات افغاني، خورشيد جهان، فخر افغاني، مرآت الافاغنه.
۰۲ حيات افغاني.
۰۳

سن د هجر زر و پنځوس و
چي شهيد سو شهباز خان

۰٤ تاريخ مرصع او اسلامي دايرآ المعارف.
۰۵ د اولس قرن اشعار د سی آی بيډولف انګليس.
۰٦ حيات افغاني.
۰۷ هجري لوی اديب دی، دی وايي :-

بيجاپور هجري په خوب لـــيدلی نه و
آخر پېښ سي هغه کار چي يې قضا کا

۰۸ تاريخ مرصع.
۰۹ شعر العجم ج ٥.
۰۱۰ مغنی اللبيب.
۰۱۱ د دوکتور راپوپورټ مبادي فلسفه.
۰۱۲ تاريخ فلسفه د حنا اسعد.
۰۱۳ مبادي فلسفه.
۰۱٤ فلسفآ الاخلاق.
۰۱۵ د ټي جي ډوبوتر د اسلام د فلسفې تاريخ ص ۱۵۱.
۰۱٦ علم تربيه د نوبخت.
۰۱۷ علم تربيه.
۰۱۸ حيات العلوم.
۰۱۹ کيميای سعادت.
۰۲۰ فلسفآ الاخلاق ص ۷.
۰۲۱ د کابل مجله، ص ۷۰٤ ج ٦.
۰۲۲ علم تربيه ص ۱۳.
۰۲۳ دا عربي بيت هم دغه عقيده ښيي : -
و ما هذه الاخلاق الاتـــــــبائع
فمنهن محمود و منهن مذموم

(c) ketabton.com: The Digital Library

۲٤. احياء العلوم الدين.

۲٥. بل الانسان على نفسه بصيره و لو القى معاذيره)الآيه(.

۲٦. زبدآ الصحايف.

۲۷. اخوان الصفا ج ۱ ص ۲۳.

۲۸. د علامه اقبال فلسفهٔ عجم ص ۱۰۹.

۲۹. كتاب الهند ص ۱٦ ليډن.

۳۰. د خيام كليات الوجود.

۳۱. وګورئ المنقذ من الضلال د حضرت امام غزالي ص ۳۰.

۳۲. فلسفهٔ عجم.

۳۳. وګورئ حجآ الله البالغه د حضرت شاه ولي الله دهلوي.

۳٤. وګورئ كشف الضنون بيان دتصوف.

۳٥. شعر العجم ج ٥.

۳٦. وګورئ مخزن الاسلام د اخوند درويزه ننګرهاري.

۳۷. د پښتو شعر تاريخچه ص ۲۳ – ۲٤.

۳۸. ايچ، جي راورټي مقدمه د پښتو ګرامر.

۳۹. د پښتو شعر تاريخچه.

٤۰. راورټي.

٤۱. وګورئ تاريخ مرصع طبع د پادري هيوز په كليد افغاني كي.

٤۲. وګورئ د پادري هيوز د كليد افغاني مقدمه.

٤۳. د كابل مجله ليك د ښاغلي زمريالي ج ٦ ص ۲٤٤.

٤٤. ګلش روه د راورټي.

٤٥. د هيوز چمن بې نظير.

٤٦. د هيوز كليد افغاني.

٤۷. د هيوز كليد افغاني او د سرحد مجله.

٤۸. د خوشحال مرغلري د ۹ مخ څخه تر ۸٤ يم پوري، ۱۳۱۷ د كندهار چاپ.

Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library